वाच्यस्तदर्थेन सिद्धेन हेतुधियोऽर्थवत्त्वे सम्भवति तदन्यार्थत्वकल्पना
गौरवं कुतो बलात् सिध्येत्। तस्यान्वयानुविधानादेरनुमेयहेतुत्वे
व्योमादावनुपपत्तेः तदन्यत्वसिद्धिरिति चेन्न अन्योन्याश्रयप्रसक्तेः
प्रत्यक्षस्यान्यस्मिन् विषये सिद्धेऽन्यत्र दृष्टान्तेन तदनुमानं तत्सिद्धौ
च प्रत्यक्षस्यान्यविषयतासिद्धिः तस्य चानागन्तुकत्वे प्रागपि तत्सत्त्वात्
स्तौमि मतिवत्करोतीतिप्रमापातः। आगन्तुकत्वे च तदुत्पत्तेः प्राक्
कारणत्वं क्वापि न स्यात् तथाप्यजातत्वे घटाद्यपि किं न तथा स्यात्
व्यावृत्तेष्वनुगतौ च सर्व्वं प्रति सर्व्वकारणत्वापातात् प्रतिकार्य्यव्यक्ति
तत् पृथगिति चेन्न साधारणस्यापि तद्गतस्य स्वरूपस्य घटादिकार-
णात्मतयानुवृत्तौ घटकारणस्यापि तन्तुकारणत्वापत्तेः कारणत्व
मात्रेण तदनुगतं रूपं न घटकारणत्वादिनेति चेन्न घटादिविशेषानुप
संहितकारणमात्रस्य किं प्रतीत्यनिर्द्देश्यस्य सद्भावे प्रमाणाभावात्
अन्यथा यदि किञ्चित्प्रति कारणे सामान्यतः कारणत्वं नाम धर्म्मः
स्यात्तदा तस्यामेव व्यक्तेः किञ्चित् प्रत्यकारणत्वादकारणत्वमपि रूपं
तत्र स्यादित्यनपेक्षितविशेषकारणत्वाकारणत्वाध्यासाद्भेदेनैकमात्र-
मेवोच्छिद्येत। किञ्च कार्य्यव्यक्तेः कारणमस्ति न वा न चेन्नित्यसत्त्वा
सत्त्वयोरन्यतरप्रसङ्गः अस्ति चेत् किं तत् कारणं व्यक्तिविशेषइति
चेन्न पूर्व्वभावस्य रासभादिसाधारणत्वात् तां तां कार्य्यव्यक्तिं प्रति
तस्याः किन्तत् कारणत्वं स्वरूपमेवेति चेन्न तस्य व्यावृत्तत्वात् तस्या
स्तत्कारणात्मत्वे चातदात्मनां तत्कारणत्वविरोधात् तत्कारणत्वस्य
च समवाय्यसमवायिनिमित्तभूतानेकव्यक्तिसाधारणत्वात् अनेकस्य
चैकानुगतव्यवहारबुद्धिनिदानत्वे गोत्वाद्युच्छेदप्रसङ्गस्य दर्शितत्वात्।
नियतपूर्व्वभावित्वमिति चेन्न व्याप्त्यर्थस्य नियमस्यैकस्यासर्वत्र व्यक्ताव
सम्भवात् पूर्वत्वमात्रस्य चातिप्रसञ्जकत्वात्। तज्जातीयं प्रति नियत
जातीयत्वमिति चेन्न तस्य तज्जातीयव्यक्त्यन्तरसाधारण्यात्। नियत
तज्जातीयत्वे सति पूर्वभावित्वमिति चेन्न तत्समानकालोत्पत्तिककार्य्य

व्यक्तिगतजनकव्यक्तिगतसाधारण्यात् तथाभ्युपगमे चैकसमवाय्यादि-
नाशे सर्वतत्कार्य्यनाशप्रसङ्गः। तत्कार्य्यजातीयसामग्रीतः सर्वतत्
कार्य्यजातीयोत्पत्तौ। सामग्रीभेदस्य कार्य्यभेदहेतुतया प्रत्येकमिलित
तत्सामग्रीत्वविकल्पेन कार्य्यव्यक्त्यभेदप्रतिव्यक्तिस्वरूपभेदयोरन्यतर
प्रसङ्गश्च समवायित्वं प्रत्यपि साधर्म्यानुविधायिनियमेऽव्याप्तेः
व्यापकत्वे चानियमात्। नियतजातीयत्वे सति तत्सादेश्यमिति चेन्न
समवायिदेशापेक्षया कार्य्यकारणयोः सादेश्यनियमाभ्युपगमात्
संयोगिदेशापेक्षया गुणादावसम्भवात् यथाकथञ्चित्सादेश्यमात्रस्याति
प्रसञ्जकत्वात् अदृष्टादेर्भिन्नदेशस्यापि कारणत्वोपगमे सर्वं प्रति
कार्य्यसामग्र्याः कारणत्वापातात् पूर्वभावनियमादेस्तुल्यत्वात्। अनुगते
च रूपेऽन्वयव्यतिरेकसम्भवात् व्यक्तिगतसामान्ययोरेव कार्य्यकारण
त्वापत्तेः तद्गतसामान्ययोरेवान्वयव्यतिरेकादिनियमे व्यक्तीश्च कार्य्य
कारणतेति वक्तव्यत्वाभाववैयधिकरण्यात् सामान्याकारप्रविष्टां
व्यक्तिमादायान्वयव्यतिरेके विशेषस्याकारणत्वं स्यात् सामान्याकारेण
च पूर्वत्वतः कार्य्यत्वं दण्डसामग्र्या वृक्षसामग्र्या शिंशपासामग्र्या
च पृथग्व्यक्तिजननापत्तेः पृथगेव तासां सामग्रीत्वात् सर्वासाञ्च
व्यक्तिं प्रत्येव जनकत्वात् द्रव्यत्वादीनामजन्यत्वात्। शिंशपासामग्र्या
वृक्षसामग्रीसञ्चिताया एव सामग्रीभावान्न पृथक् शिंशपाव्यक्तिरिति
चेन्न वृक्षसामग्र्याः शिंशपासामग्रीमतीत्यापि प्राजतमालादेर्वृक्षस्य
जननात् पृथक्तया वृक्षव्यक्तिजननापत्तेः। सापि शिंशपासामग्री
तन्मिलिता अनिक्तेति न व्यक्तिभेदइति चेन्न शिंशपायामतिरिक्तस्य
वृक्षस्याभावापत्तेः वृक्षशिंशपासामग्र्योरेकीकृतयोर्जननाविशेषात्।
वृक्षसामग्री च वृक्षजननएव कथं कश्चिच्छिंशपासामग्रीं कचि-
त्तमालसामग्रीमपेक्षतइति स्यात् एकस्य वृक्षाख्यस्य कार्य्यस्य
सामग्रीभेदे भेदापातात् अनुगतायाश्च वृक्षसामग्रीत्वे पृथग्वृक्षव्यक्तेः
पृथक्शिंशपादिव्यक्तेः उत्पत्त्यापत्तेः इत्यादि स्वयमूहनीयम्।

निश्चये प्राक्कालीनतयाभिधीयमाने प्रागित्यस्य व्यवच्छेदो वर्त्त-
मानभविष्यत्कालो प्राक्कालस्य व्यवच्छेदको विवेचनीयः । ननु तद्विवे-
चनं शक्यं वर्त्तमानादिबुद्धय एव स्वविषयवैचित्र्यप्रमाणमिति चेन्न
तथाहि वर्त्तमानादिबुद्धेरेव को विषयः । कालविशेषइति चेन्न कालस्य
विशेषः स्वाभाविक औपाधिको वा । नाद्यः कालस्य भवद्भिरेकत्वा-
भ्युपगमात् यएव कालो वर्त्तमानः प्रतीयते सएव पूर्व्वं भावीति
पश्चाद्भूतइति च न प्रतीयेत । त्रिविधस्वभावएवासाविति चेन्न भेद
प्रसङ्गात् व्यवस्थानुपपत्तिप्रसङ्गाच्च यदैव वर्त्ततइतिप्रत्ययस्तदैव
वृत्तो वर्त्तिष्यतइति प्रत्ययप्रसङ्गात् । द्वितीयश्चेदुपाधिरभिधीय-
ताम् सूर्य्यादिक्रियासम्बन्धभेदः स इति चेन्न भूतभविष्यतोरपि क्रिया
सम्बन्धप्रत्ययस्यावश्यं वक्तव्यत्वात् य एव दिवसः सूर्य्यगतिविशेषाव-
च्छिन्नो वर्त्ततइति प्रतीतः स एव हि तदवच्छिन्नो वृत्तइत्यवगम्यते
वर्त्स्यतीति च नहि निर्व्विशेषस्य कालस्य तदतीतत्वं प्रतीयतेऽनागतत्वं
वा किन्तूपाधिविशेषेणैवावच्छिन्नस्य येनैवासौ पूर्व्वं दिनान्तरात्
व्यवच्छिन्नो वर्त्ततइति प्रतीतः तेनैवोपाधिना सतएव व्यवच्छिन्नो वृत्त
इति वर्त्तिष्यतइति च कदाचित् ज्ञायते । ननु सत्यमेतत् परं यदा
तदुपाधिसम्बन्धस्तस्य स्वरूपेणावतिष्ठमानस्तदा वर्त्तमानप्रत्ययः यदा
सएव विनष्टो भवति तदा भूतप्रत्ययो यदानागतस्तदा भविष्यत्
प्रत्ययइति नैतदस्ति यद्यत्र घटोविवक्षितार्थस्तदा तज्ज्ञानस्यैव
तज्ज्ञानोपायत्वमित्यात्माश्रयानवस्थयोरन्यतरप्रसङ्गः । विनष्टादिशब्दा-
स्वातीतादिपर्य्याया स्तेषां सर्व्वेषामेव अर्थे निरूप्यमाणे तन्मध्य-
पतितमेकशब्दं प्रयुज्य तन्निवृत्तिं कुर्व्वाणः स्वाभ्यपक्षो मातापितृ-
मानसि । तत्क्रियावच्छिन्नः कालो वर्त्तमानः तत्प्रागभावावच्छिन्नो
भविष्यन् तद्ध्वंसावच्छिन्नो भूतइति चेन्न अतीतानागतप्रतीतिकालेऽपि
क्रियावच्छिन्नः प्रतीयतइति वर्त्तमानप्रत्ययप्रसङ्गस्य तादवस्थ्यात् ।
क्रियानवच्छिन्नस्य तस्य तत्प्रागभावप्रध्वंसाभावावच्छेदानुपपत्तेः प्राग-

भावस्य प्रागभावानिरुक्त्या कथं न दुरधिगमः प्रध्वंसस्यापि प्राग-
भावात् कथं विशेषो वक्तव्यः । अभावोविनाशी प्रागभावः उत्पत्ति
मान् ध्वंसइत्येतयोर्विशेषइति चेन्न कोहि प्रागभावस्य विनाशो येन
विनाशीत्युच्यते । यदि प्रतियोगिभूतोघटादिः प्रध्वंसस्यापि प्रागभाव-
वत् प्रतियोगीति सोऽपि विनाशी प्राप्तः । उत्पत्तिमांश्च प्रध्वंसइति
उत्पत्तिपदार्थो विवेचनीयः । यद्यसावसतः सत्त्वं तच्च सामान्यं तदा
अभावे असम्भवएव । अथ स्वरूपसत्त्वं तदा प्रागभावेपि प्रसङ्गः
तस्यापि कदाचिदसत्त्वात् पूर्वमसतः पश्चात् सत्त्वं विवक्षितमिति चेन्न
पूर्व्वेदानींपश्चादर्थस्यैव निरूप्यमाणत्वात् । एतेन कारणावच्छिन्न
सत्त्वमुत्पत्तिरित्यपि निरस्तं पूर्व्वापरनिर्व्वचनमन्तरेण कारणार्था
निर्व्वचनात् । अस्तु तावदतीतानागतयोर्यथातथानिरुक्तिः यत्क्रियाव
च्छिन्नो यः कालः स तत्क्रियापेक्षया वर्त्तमानो नत्वन्यापेक्षयेति
चेत् तदपेक्षयेति कोऽर्थः । किं तदुपधानेन उत तदवधिकतया तत्-
प्रतियोगिकतया उत तेन प्रकारेण वा नाद्यः उपाध्यवच्छिन्नस्यातीता
नागतप्रतिपत्तिविषयत्वमपि तस्येत्यसकृदुक्तत्वात् । नापि द्वितीयः
अस्मादयं दीर्घइतिवदस्मादयं वर्त्तइत्यवध्यपेक्षामन्तरेण प्रतीयमान-
त्वात् सर्व्वदेव च त्रिविधावध्यपेक्षया आसीदस्ति भविष्यतीतिप्रत्यया
व्यवस्थाप्रसङ्गात् । अतएव न तृतीयः नापि चतुर्थः अतीतानागत
प्रतीतिकाले क्रियावच्छेदप्रकारेण वर्त्तमानप्रत्ययविषयत्वप्रसङ्गात् ।
नासौ क्रियावच्छेदलक्षणः प्रकारोऽतीतानागतकाले वर्त्तइति चेन्न
वर्त्तमानताया अद्याप्यनिरूपणेन वर्त्तइत्युक्ता विशेषस्य दर्शयितु-
मशक्यत्वात् तत्क्रियाकाले तत्क्रियावच्छिन्ना वर्त्तमानता इति चेन्न
कालस्य कालाश्रयतया निरूपणासम्भवात् कालान्तरस्यानभ्युपगमात्
तस्यैव च कालस्य तदाश्रयत्वे आत्माश्रयत्वापत्तेः । स्यादेतत्
ग्राहकविज्ञानविषयो ग्राहकविज्ञानाश्रयः कालो वर्त्तमानः वर्त्त-
मानोपाधिप्रागभावावच्छिन्नश्च पूर्वः तत्प्रध्वंसावच्छिन्नश्चानागतः प्राग-

भावप्रध्वंसयोश्च स्वाभाविकमेव भेदमादाय व्यवस्था प्राग्व्यवस्थाहेतु-रभावप्रागभावइतिस्वभावभूतस्यैव विशेषस्य कार्य्यमादाय व्यवस्थाम् अनागतव्यवस्थानिदानमभावः प्रध्वंसइति च प्रध्वंसस्येति नैवं ज्ञाना स्वप्रकाशतापक्षे स्वोपस्थितस्य स्वयंग्रहणानुपपत्तेः कथं वर्त्तमानता ग्रहः ज्ञानान्तरेण तथाग्रहे वर्त्तमानतावभासाङ्गीकारे तदासौ दृष्टो मयेतिप्रत्ययस्य तदासौ मया दृश्यते इत्याकारतापत्तिः। अतएव स्वप्रकाशपक्षेप्यनिस्तारः। यावानर्थः स्वप्रकाशे वर्त्तमानतयोक्तः तावत एव परेण ग्रहणे व्यभिचारात् स्वप्रकाशतायास्त्वाधिक्येऽपि विषये वि-शेषाभावात् स्वरूपमेव विशेषइति चेन्न तस्यानुगमाननुगमाभ्यामनुप-पत्तेः प्राक्प्रध्वंसाभावयोश्च स्वरूपतोविशेषेऽपि कतरो भूतभव्यव्यव-हारस्य कतरश्चानागतव्यवहारस्योपाधिरित्यनुयुक्तो कार्य्यभेदजनक तया च तन्निरुक्तावुत्तरे पूर्वप्रत्युक्तां पूर्व्वतापरतानिरुक्तिं विना अन्य जनकत्वाज्ञानमिति। उपाधिभेदाच्च कालभेदे योप्येकतयाभिमतः कालः सोऽपि चन्द्रसूर्य्यक्रियाद्यसंख्योपाधिभेदसम्भवेन नाना स्यात् तत्रायमेवोपाधिर्नायमिति चाविनिगम्यत्वात् प्रतिक्षणस्वभावभेद वादिपक्षेऽपि च नानाक्षणेषु वर्त्तमानत्वादिव्यवहारार्थमुपाध्यनुसरणा वश्यम्भावेनोक्तोपाधिदोषप्रासङ्गैवापातादिति।

ननु तथापि विषयभेदेनावश्यम्भवितव्यं प्रतीतिभेदस्य दुरपलाप त्वात् अतः सामान्यतः सिद्धो विशेषतोविवेचनाशक्तो संशयएवास्ता-मिति चेन्न संशयस्यापि निर्व्वक्तुमशक्यत्वात् तथाहि संशयस्य निश्च-यात् किमुपाधिकृतोविशेष उत जातिकृतः आद्ये किं विषयविशेष-णोपाधिना उत कारणविशेषेण उतान्येनैव केनचित् सम्बन्धिना कृतः। न प्रथमः तस्यानिर्व्वचनात् उभयकोटिविषयः संशय इति चेन्न कोटिद्वयसमुच्चयनिश्चयस्यापि संशयत्वप्रसङ्गात् प्रतीतिरेव नैव मिति चेन्न भेदाभेदप्रतीतीनां शाब्दत्वादिप्रतीतीनाञ्च तादृशां सम्भवात् समुच्चयप्रकाशे कोऽत्र विरोधः प्रकाशते संशये तु विरोध

इति विशेष इति चेन्न पीतः शङ्ख इत्यादिषु पीतत्वशङ्खत्वादेर्भिन्नाश्रयता
नियमं विरोधं आगमेऽपि प्रत्ययात् तथापि तस्यां बुद्धौ न भासते
विरोध इति चेन्न कथमेवमिति प्रकाशेऽपि तत्प्रकाशात् तयोरेकाश्रय-
योर्विरोधप्रतीतेरवश्योपेयत्वात् मिथ्याधियस्ता इति चेन्न संशयस्यापि
भवद्भिरतत्त्वबुद्धितयाङ्गीकारात् तत्त्वातत्त्वबुद्ध्योश्च तद्विषयत्वेन वि-
शेषाभावात् नहि मिथ्यारजतबुद्धीरजतबुद्धिरेव न भवति अव्यवस्थित-
कोटिद्वयविषयः संशय इति चेत् केयमव्यवस्थितता पारिभाषिकेति चेन्न
पर्य्यायं पृच्छामोऽपि तु किं कोटिद्वयस्वरूपमेव उत कोटिद्वयस्य धर्म्मः
कश्चिदसौ आद्ये कोटिद्वयनिश्चयेन सहाविशेषस्तदवस्थः । द्वितीये
यद्यसौ केनचित् प्रमाणेन सिद्धः तदा तस्यैव कोटिद्वयाश्रिततद्धर्म्म-
विषयस्य संशयत्वप्रसङ्गेन प्रमाणत्वव्याघातः । अथ कस्यचित्
प्रमाणस्य नासौ विषयः नास्ति तर्हि विषयकृतो विशेषः एतेनान्योऽपि
यः कश्चित् विषये विशेषः स्थाणुतदभावपुरुषतदभावादिरूपोऽभि-
धीयते सोऽपि निरस्तो वेदितव्यः अत्यन्तासत एव च तस्य प्रति-
भासे नितमसत्त्वानिवादिभिः क्वचित् सतश्चेत्तत्रैव प्रसङ्गः । नापि
द्वितीयः कारणविशेषो हि विशिष्टा सामग्री वा स्यात् तदेकदेशो वा
नाद्यः तस्याप्रत्यक्षत्वेन तदुपस्थितस्य प्रत्यक्षतोऽवगमानुपपत्तेः नच
तस्यानुमेयत्वं लिङ्गासम्भवात् कार्य्यविशेष एव लिङ्गमिति चेन्न
कार्य्यगतस्यैव विशेषस्य चिन्त्यमानस्याद्याप्यप्राप्तेः जातिभेदस्य दूष-
णीयत्वात् । नापि द्वितीयः इन्द्रियस्य तदेकदेशस्य साधारणधर्म्मदर्श-
नादेर्विशेषद्वयस्मरणादेश्च साधारणधर्म्मविशेषद्वयज्ञानप्रत्यक्षत्वादा-
वपि हेतुत्वेन साधारण्यात् अदृष्टे च तस्मिन् लिङ्गाभावात् तेन
कार्य्ये विशेषजात्याधानस्य निरस्तत्वात् तस्या विषयत्वेनानुव्यवसाय
साक्षिककार्य्यगतविशेषीभवनासामर्थ्यात् । नापि तृतीयः तस्य दर्श-
यितुमशक्यत्वात् । नच द्वितीयः धर्म्मिस्वरूपादेरपि तद्विषयतया संश-
यितत्वप्रसङ्गात् नचैवं न्याय्यं स्थाणुर्वा पुरुषो वेति संशये सतीदमा-

परामृश्यमानस्य ऊर्द्ध्वत्वशालिनो धर्म्मिणः स्वरूपतस्त्वेपि स्वरूपमेव
भवति नवेति द्रष्टुरभिमानो व्यवहारो वा किन्नामकः स्वरूपस्यांश
मात्रावलम्बिनस्तस्य ज्ञानस्य निश्चयत्वमेव ततः किमिति चेन्न एक
स्यैव ज्ञानस्य निश्चयत्वसंशयत्वजातिसङ्करः । स प्रामाण्याप्रामाण्य-
वत् भविष्यतीति चेन्न अतएव हि तयोरपि जातित्वानङ्गीकारः ।
किन्नाम तथाभूतातथाभूतार्थत्वलक्षणोपाधिद्वयरूपतास्वीकार एव तयोः
यदा च संशयत्वनिश्चयत्वलक्षणजातिद्वयसम्भिन्नं तद्विज्ञानमास्थीयते
तदा कञ्चित् विषयमपेक्ष्य संशयत्वं कञ्चिदपेक्ष्य निश्चयत्वमित्या-
पेक्षिकी जातिव्यवस्थितिरपीत्यपूर्व्वः पन्थाः ईदृशस्य पक्षः पाश्चेनापि
भवता किन्नामकमभिधेयं येन धर्म्मिणि तस्य निश्चयत्वं व्यव-
तिष्ठेत । विशेषद्वये च संशयत्वं विशेषदर्शनादर्शने इति चेत्तर्हि
भवति स्थाणोः स्थाणुत्वं पुरुषत्वं पुरुषस्य विशेषः प्रतीयते चास-
विति विशेषदर्शनात् तत्रापि निश्चयत्वप्रसङ्गः । संशयात् पूर्व्वं नास्ति
विशेषदर्शनमिति युक्तस्तत्रापि संशय इति चेन्न धर्म्मिधियः पूर्व्वं
तर्हि कथं तद्गतविशेषदर्शनं स्यात् संशयकाले नास्ति विशेषदर्शन-
मित्यनन्तरं तर्हि संशयानुत्पत्तिप्रसङ्गोपि युक्तएव तदीयविषयात्
विशेषात् व्यतिरिक्तस्य विशेषस्य दर्शनं विवक्षितमिति चेन्न स्थाणुर्वा
पुरुषो वेति संशयानन्तरं दारुमयो मांसमयो वायमिति संशयेनोप-
पन्नं तदुभयमयत्वव्यतिरिक्तयोः स्थाणुत्वविशेषयोः पूर्व्वज्ञानो-
ल्लिखितत्वात् । अन्यतरविशेषदर्शनं संशयप्रतिरोधकं संशये तूभयो
रदर्शनम् अतोनोक्तदोषप्रसङ्ग इति चेत् तर्हि स्थाणुः पुरुषश्चेति
कुतोपि भ्रमे जाते दारुमयो वा मांसमयो वेति संशयप्रतिरोधो न
स्यात् पूर्व्वज्ञानेन विशेषद्वयोपदर्शनस्य कृतत्वात् विशेषदर्शनं हि
विशेषनिश्चयो विवक्षितो नतु विशेषज्ञानमात्रं येन संशयोपनीतस्यापि
विशेषात् संशये प्रतिरोधः प्रसज्येतेति चेत् मैवं संशयेन स्थाणुप-
दर्शिनो विशेषैरेव न संशयस्य निश्चयत्वमिति व्यवस्थायां विद्या-

याम् उपदर्शितनियामकसिद्धिर्भवति सिद्धे चास्मिन् नियामके संशयस्य विशेषद्वयं प्रति निश्चयं नास्तीति सिध्येदित्यन्योन्याश्रयापत्तिः को वारयिता। स्यादेतत् संशयज्ञानस्य धर्म्मिविषयत्वेऽभ्युपगम्यमाने त्वदुक्तैवंसमापद्येत तच्च तदनभ्युपगमएव निवर्त्तते तेन धर्म्मिज्ञानं निश्चयात्मकम् अन्यदेव स्थाणुर्वा पुरुषोवेति चान्यदेव संशयज्ञानं इत्य भ्युपेष्यामइति चेत् नैवम् एकधर्म्मिसम्बन्धोपनयव्यतिरेकेण स्थाणुत्व पुरुषत्वयोर्विरोधएव नास्तीति स्थाणुर्वा पुरुषोवेत्येतदेव न स्यात् नहि यस्य कस्यचित् स्थाणुत्वेन यस्य कस्यचित् पुरुषत्वं विरुध्यते धर्म्मिसम्बन्धमनन्तर्भाव्य विरोधे जगति तयोरन्योन्यस्य व्यतिघ्नतोरसत्त्वमेव प्रसज्येत तस्य धर्म्मिणोवा पुरुषत्वनिर्णयाद्यथा संशयोनिवर्त्तते नोत्पद्यते वा तथा स्वात्मनः पुरुषत्वनिर्णयात् संशयोनिवर्त्तेत नोत्पद्येत वा विशेषाभावाद्यथाऽस्तु नं स्वशरीरविषयः संशय स्तथैव हि पुरोवर्त्तिविषयोपि नासौ कथञ्चिदमर्थेन सामानाधिकरण्याभिमानः योऽयमूर्द्धताधर्म्मा स किं स्थाणुरुत पुरुषइति कस्माद्वा प्रत्यभिज्ञादयोऽप्येकं ज्ञानमङ्गीकृता इत्युच्छिन्ना विशिष्ट ज्ञानसङ्कथा सज्ञातश्च गौरश्वः पुरुष इतिवत् विशकलितोविज्ञान संसारइत्यास्तां विस्तराभिनिवेशः।

नन्वस्ति तावत् स्थाणुर्वा पुरुषोवेति परस्परविरुद्धार्थावगाही प्रत्ययः स्वविषयं तथाभूतमुपस्थापयिष्यति न उक्तबाधकैः सर्व्वप्रकार खण्डने परिशेषासम्भवात् यच्च स्वरूपमादाय विरुद्धार्थत्वमभिधीयते तदपि निर्व्वक्तुं न शक्यते तथाहि भावतदभावयोः कोविरोधः सहानवस्थानमिति चेत् देशभेदेन सहाप्यवस्थानात् देशाभेदेनेति चेन्न संयोगाद्यव्याप्यकत्वं यद्यभ्युपैषि तदा तथाप्यनुपपत्तिः। प्रकारभेदेन तथाभावस्याभ्युपगमात् तस्य पक्षे एकेन प्रकारेणैकस्मिन् सहानवस्थानं विरोधः संयोगाद्यव्याप्यकत्वानभ्युपगन्तृपक्षे च देशाभेदेन सहानवस्थानं स इति चेन्न तद्धि तदुभयावस्थानसाहित्यनिषेधोवा तदु-

भयावस्थाननिषेधसाहित्यं वा स्यात् आद्ये अप्रसिद्धप्रतियोगिकत्वं तदुभयावस्थानसाहित्यस्य क्वचिदप्यप्रमितेः प्राग्विधाननिषेधादेश्च प्रागके विधाननिषेधादिरूपत्वाङ्गीकारेण प्रसिद्धप्रतियोगिकत्वाभ्युप गमात् यदाह्येको वस्तुनः प्रतियोगितेति अन्यच्च। अन्यरूपे क्वचित् किञ्चित् तादृगेव निषिध्यतीति द्वितीये तु तदुभयावस्थानसाहित्य स्वीकारएव स्यात् तदुभयनिषेधयोस्तदुभयतयैवाङ्गीकारात्। परस्परप्रतिक्षेपकत्वं विरोधइति चेन्न तद्धि परस्परप्रतिक्षेपं प्रति कारणत्वं वा तदात्मत्वं वा न प्रथमः प्रमाणाभावेन तथाविधतत्त्वार्थानङ्गीकारात् न द्वितीयः प्रतिक्षेपशब्दार्थस्योभयानुगतस्यानिर्व्वचनात् यत्रैकस्य सत्त्वं तत्रापरस्यासत्त्वं नियमेन यत् स विरोधस्तयोरिति चेन्न सत्त्वासत्त्वयोरेकापराश्रयत्ववैयधिकरण्यात् सम्बन्धव्यतिरेकत्वे च एकसत्त्वस्यैव चापरात्मकतया स्वीकारेण यत्रैकस्य सत्त्वं तत्रैकस्य सत्त्वमिति वचनार्थप्रसङ्गेन पौनरुक्त्यादस्याप्रापातात् यत्र घटाभावइत्यस्य खल्वयमर्थः यन्नाम यस्याधेयतया सम्बन्धी घटाभावः तत्रैव घटोनास्तीत्यस्याप्ययमर्थः तस्याधेयतया सम्बन्धी घटाभाव इति यत्र घटइत्यस्य कोऽर्थः यस्याधेयतया सम्बन्धी घटः तत्र घटाभावो नास्तीति कोऽर्थः तस्याधेयतया सम्बन्धी घटाभावसम्बन्धनिषेधः घटाभावसम्बन्धस्य घटाभावात्मकतया घटाभावनिषेधस्यापि घटात्मकतेति तस्मात्तस्याधेयतया सम्बन्धी घटइत्येवार्थः अतो घट तदभावयोर्भेदं मनसि कृत्वापि न विप्रतिपत्तव्यमिति यत्रैकस्यावस्थानं तत्रैकस्यैवेतिनियमाभिप्रायेणापौनरुक्त्यादिरिति चेन्न नियमस्य यत्किञ्चिदन्यव्यवच्छेदकत्वेनासिद्धत्वापातात् विरोधिव्यवच्छेदकत्वस्य च विरोधानिर्व्वचनात् भावपक्षेऽभावव्यवच्छेदोऽभावपक्षे वा भावव्यवच्छेदो नियमार्थइति चेन्न एकरूपानभिधानेऽनुगतरूपविरोधानिर्व्वचनात्। किं वा भावाभावव्यवच्छेदयोरभावभावविधानातिरिक्त-

योरनभ्युपगमे पुनरपि च यत्र भावस्तत्र भावः यत्राभावस्तत्राभाव
इत्युद्देश्यविधेयभावानुपपत्तेरभेदादिति येनतन्त्राधिकफलाभाव एव
स्यादेतत् भावाभावयोः स्वरूपमेव विरोधः नचैवं सत्यविरुद्धतापत्तिः
यथा सत्ताभावरूपैव सती स्वात्मनि सदिति भवितु व्यवहारं
करोति तथाभावाभावौ विरोधात्मानावेव स्वात्मनि विरुद्धरूपं भवि-
तृव्यवहारं। कुर्व्वाते कस्यैतौ विरोध इति चानुयोगे स्वाश्रयस्येत्युत्तरं
किन्तत्र विरोधपदमितिप्रश्ने भेदव्यवस्थानमित्यभिधेयम्। यदाह
अयमेव हि भेदो भेदहेतुर्वा यद्विरुद्धधर्म्माध्यासः कारणभेदश्चेति तदे
तदनुपपन्नं एतयोर्हि विरुद्धत्वं प्रत्येकं वा स्यात् मिलितयोर्वा नाद्यः
प्रत्येकमेवाश्रयैकत्वभङ्गप्रसङ्गात् नैकत्वाभावो भेदोऽभिमतः किन्तु
अन्योन्याश्रयापेक्षभेदरूपविरुद्धधर्म्मवत्त्वमिति चेन्न तस्याभावात्
कालभेदेनैकस्य भावाभावाश्रयत्वाभ्युपगमात् तदभेद इति चेन्न तद-
भेदस्य स्वाभाविकस्य विवक्षितत्वे विशेषणवैयर्थ्यात् एकोपाध्यवच्छिन्न-
त्वस्य विवक्षितत्वे कालभेदाभिमतेऽपि सम्भवात् भिन्नोपाध्यनवच्छिन्न-
त्वस्य विवक्षितत्वेऽसम्भवात् असत्त्वावच्छिन्नभिन्नोपाध्यनवच्छिन्नत्वस्य
वाञ्छितत्वे सत्त्वसत्त्वस्य कालरूपत्वेन तत्रापि कालभेदविकल्पावृत्त्या-
पत्तेः मिलितत्वञ्चानयोरेकदेशत्वं वा एककालत्वं वा एकप्रकारेण
वृत्तिर्वा वृत्तिप्रकारान्यैकोपाध्यवच्छेदो वा नाद्यः भावात्यन्ताभावयो
स्तदभावात् न द्वितीयः भावस्य प्रध्वंसप्रागभावाभ्यां तदनुपपत्तेः न
तृतीयः संयोगाद्यव्याप्यवृत्तितावादिपक्षे गमनादौ संयोगभावाभावयो
स्तदभावात् अव्याप्यवृत्तिधर्म्मानभ्युपगन्तृपक्षे भावाभावयोर्वृत्तौ प्रका-
रान्तराभावे प्रमाणाभावात् नापि चतुर्थः नहि यदि निर्देष्टुं शक्यते
तदापि भावप्रागभावयोर्भावप्रध्वंसयोर्वैकदानभ्युपगमेन तद्विशेषि-
तयोरप्येकदावस्थानमभ्युपगन्तव्यतया कदा विरोधस्य तदाश्रयतेति
वक्तुमशक्यत्वात् किञ्च भावप्रागभावयोर्भावप्रध्वंसयोर्यदि तथा भावो-
ऽभ्युपगम्यते तदा स्वाश्रयभेदप्रसङ्गः अभावान्तरेऽपि सावकाशत्वान्न

परस्परप्रतिषेधात्मकत्वञ्च । अथ नाभ्युपगम्यते तदा भावप्रागभावयो र्भावप्रध्वंसयोश्चाविरोधापत्तिः तत्तदसत्त्वमात्रयोर्विरोधो न तु तत्त-दसत्त्वविशेषयोरिति चेन्न विशेषस्य तथाप्यविरोधात् कदापि सहाव स्थितियोग्यतापत्तेः नियमेन तथात्वे वा अविरोधव्याघातात् मात्र शब्देन च यदि विशेषशून्यत्वमसत्त्वस्योच्यते तदा तदनभ्युपगमश्च प्रमाणाभावात् नहि निर्व्विशेषासत्त्वमात्रसद्भावे प्रमाणमभिधातुं शक्यते । अथ मात्रशब्दोपादाने सत्यपि विशेषे असत्त्वस्य साधारण रूपपुरस्कारेण विरोधस्य व्यवस्थितिप्रदर्शनार्थं तदा भावप्रध्वंसयो स्तादृगेवास्तु दोषापत्तिः प्रध्वंसादौ विशेषे सामान्यरूपस्याप्यन-भ्युपगम्यत्वात् तदादायैव विशेषे विरोधपर्य्यवसानात् भावाभावयो र्विरोधानभ्युपगमे तवाप्यनिष्टापत्तिरिति चेत् केयमापत्तिः । तर्कभेद इति चेत्

अथ कस्तर्कः अभ्युपगतव्याप्यं प्रति व्यापकप्रसञ्जनं सः तत्प्रसञ्जनञ्च स्वीकारार्हताबोधनमिति चेन्न अव्याप्तेः अस्ति ह्यप्रसङ्गेऽपि सम्भा-वना नाम तर्कः तद्यथा यदि जलं सहकारिभिः सम्पत्स्यते तदा मे तृषं शमयिष्यतीति इत्यापादनेपि गतत्वाच्च । अनभ्युपेतव्यापकमित्य पीति चेन्न तथाभूतमपि प्रत्यव्याप्यात् व्यापकप्रसञ्जने गतत्वात् व्याप्ये-नेत्यपि कार्य्यमिति चेन्न विकल्पासहत्वात् किं परमार्थतो व्याप्यव्यापक भावव्यवस्थितयोः स्वरूपेणेष्टानिष्टत्वम् उत व्याप्यव्यापकभावेन तत् । नाद्यः तथात्वाज्ञानेन वैपरीत्येनेष्टेनापि प्रसञ्जनप्रसङ्गात् अन्यथा परैस्तथात्वेनानङ्गीकृतेन स्वयमपि परान् प्रति तथात्वेन व्युत्पादयितु-मशक्येन परमार्थतस्तथाभूतेन प्रसञ्जने अयप्रसङ्गात् । न द्वितीयः स्वयमपि तथेष्टानिष्टतायां सत्यां ज्ञाते तादृशि प्रसङ्गे यथोभयोरित्या दिना दोषेण तत्प्रसङ्गतयानिष्टेऽपि गततयातिव्यापकत्वात् स्वं व्याप्य तयानिष्टेनेत्यपि विशेषणीयमिति चेन्न स्वयमपि व्याप्यतयेष्टेन स्व मात्रेष्टव्यापके विषये प्रसङ्गस्याव्यापनात् । अथ स्वयमनिष्टव्यापके

स्वयं व्याप्यतयेष्टेन यन्न भवति तत्त्वानभ्युपगतव्यापकं परं प्रति परा-
भ्युपगतेन व्याप्येन व्यापकप्रसञ्जनं तर्कः एवं सति हि स्वानिष्टव्यापके
स्वयमिष्टव्याप्येन यत्र प्रसङ्गः तत्र गमनादतिव्याप्तिर्या या च स्वमात्रेष्ट
व्यापके स्वयमपि वाप्यतयेष्टेन प्रसङ्गस्याव्याप्तिः ते निरस्ते भवतइति
चेन्न यद्यत्र घटोऽभविष्यत् तदा अद्रक्ष्यदित्याद्यव्यापनात् तत्र स्वय-
मनिष्टदर्शनरूपव्यापके स्वयं व्याप्यतयेष्टेनैव हि दर्शनयोग्येन घट
सत्वेनासौ प्रसङ्गः। अथ तत्र सत्तयापि स्वयमिष्टेनेति निषेध्य
कोटौ प्रवेश्य निषेधोऽभिधीयते एवं यन्न भवति तदपि न एवम्भूते
विपर्य्ययापर्य्यवसायिनि गततथातिव्यापकत्वात् विपर्य्ययपर्य्यवसायिते
त्यपि प्रक्षेप्यमिति चेन्न केवलपरपक्षदूषणाय परमात्राभ्युपगम्यमान
व्याप्यत्वेनैव क्षमस्य परं प्रति व्यापकप्रसञ्जनस्याव्यापनात् तत्र स्वयं
व्याप्त्यनभ्युपगमेन विपर्य्ययपर्य्यवसायित्वासम्भवात् सप्रसङ्ग एव न
भवति विरोधमात्रं तदिति चेन्न अनिष्टं व्याप्याभ्युपगमबलेन परं
प्रत्यापाद्यतइत्येवम्भूतस्यार्थस्योभयत्रापि तुल्यत्वात् तुल्यत्वेपि लक्षण
करणासामर्थ्यात् यदि विपर्य्ययपर्य्यवसायिन्येव प्रसङ्गत्वं त्वया परि-
भाष्यते तर्हि मयापि परबाधनमात्रक्षमएव प्रसङ्गतायाः विपर्य्यय
पर्य्यवसायिनि तु तत्र विरोधतायाः परिभाषितुं शक्यत्वात् अन्यथा
विरोधित्वमेवोभयोरपि स्यात् प्रत्यवस्थानवैचित्री चेत्तत्र विरोधा-
विशेषः सात्रापि तुल्यैव अतएव सम्भावना तर्कादन्यैवेति निरस्तम्
आरोपादपि व्याप्यतानिमित्तव्यापकाभ्युपगमाविशेषात् अतएवं पर
प्रमितेनेति विशिष्य परानिष्टापादनमात्ररूपविपर्ययापर्य्यवसायितर्कता
निरस्तेति निरस्तम्। परमार्थतोव्याप्त्यभावेपि पराभ्युपगममादाय
प्रसङ्गप्रवृत्तेरुपपत्तेः कथं हि परेण व्याप्यतयानुमतं प्रति व्याप-
कानुमत्या नापतितव्यं नहि प्रसङ्गोवास्तवत्वं व्याप्तेरालम्बते किन्नामा
भ्युपगममात्रम् अनभ्युपगतोवस्तुगत्या स्थितेनापि तेनापादनाप्रवृत्तेः
अतएव परस्य प्रमाणेन व्याप्यानुमितिमुत्पाद्यापादनं क्रियते वस्तुगत्या

व्याप्यत्वञ्च तथात्वेनाभ्युपगतत्वञ्च द्वयमपि प्रसङ्गस्याङ्गमिति चेन्न तथात्वेनाभ्युपगमस्यावश्यं प्रसङ्गाङ्गतया मन्तव्यस्य परानपेक्षस्यैव समर्थत्वेन वास्तवव्याप्यत्वस्यापि प्रवेशने प्रमाणाभावात् तस्माद्यः प्रसङ्गः स्वपक्षसिद्ध्यङ्गं तस्य विपर्य्ययापर्य्यवसायिता दोषायैव स्यात् प्रसङ्गस्य विपर्य्ययपर्य्यवसानदार्ढ्यार्थं दक्षतयोपन्यासात् सौगतानां सत्त्वक्षणिकत्वव्याप्तिसाधकविपर्य्ययान्यथाभावदण्डप्रसङ्गवत् तामन्तरेण तस्य स्वपक्षसाधनाक्षमत्वात् तस्य व्याप्तिवास्तवत्वमपि मन्तव्यम् अन्यथा विपर्य्ययेपि व्याप्त्यभावेन स्वपक्षसाधनाक्षमत्वादेव यस्तु प्रसङ्गः परपक्षबाधमात्रं तत्र पराभ्युपगममात्रं प्रयोजकं तावतैव परपक्षप्रतिक्षेपक्षमत्वेन वास्तवव्याप्तिविपर्य्ययपर्य्यवसानपर्य्यन्तानुसारित्वादिति युक्तं पश्यामः तथाच सति कथितलक्षणासङ्गतिस्तदवस्थैव । अथ व्याप्याभ्युपगमेनाप्यनिष्टस्य व्यापकस्य प्रतीतिस्तर्क इति चेन्न इष्टार्थसम्भावनायामव्याप्तेः । तेन व्यापकस्य प्रतीतिः स इति चेन्न इष्टापादनेपि गतत्वात् अप्रमितस्य तथेति चेन्न प्रथमानुमानेपि गतत्वात् अनुमाने व्याप्यस्य प्रमया तथा न त्वभ्युपगमेनेति चेन्न वस्तुगत्या व्याप्यस्य प्रमयापि प्रतिवाद्यसिद्धस्य व्यापकानुमानासम्भवेन तत्राभ्युपगमपर्य्यन्तं गन्तव्यत्वादेव । नन्वेवमन्यतरासिद्धं व्याप्यं प्रसाध्यानुमानव्यवस्थापनमुच्छिन्नं तदप्रसाधनेऽन्यतरासिद्ध्या तत्प्रसाधने परस्याभ्युपगन्तुरपसिद्धान्तमनुद्भाव्य वादिना प्रसाधिताद्व्याप्यात् व्यापकसाधने पर्य्यनुयोज्योपेक्षणादिति किं तत्र तथा न स्यात् किमत्र प्रस्तुतया चिन्तया अन्यतरासिद्धस्य तावद्व्याप्यस्याभ्युपगमं परेणाकारयित्वैव न व्यापकसाधनमभ्युपेयं तस्याप्रमा स इति चेन्न मिथोविरुद्धादौ तर्काभासेपि गतत्वात् आश्रयासिद्ध्यादिव्यतिरेके सतीति चेन्न सन्दिग्धधूमदर्शनात् यद्ययं धूमवत्तदाऽग्निमानिति सम्भावनायाः परमार्थतस्तथार्थावस्थानात् प्रमात्वं त्यक्तुमपारयन्त्या अव्यापनात् तत्कालं प्रमात्वेनाप्रतीयमानेत्यपीति चेन्न बहुक्षोदक्षोत्तरत्वात् सर्व्वस्य

चास्य पूर्व्वोक्तोभयानिरूप्यापकेऽव्याप्योदाहरणे गतत्वेनातिव्यापक-
त्वात् तद्व्यवच्छेदार्थमारोपितस्य व्याप्यस्याभ्युपगमेनेति करणे च सिद्धे
तद्व्याप्तेन प्रसङ्गस्याभ्युपगमात् तद्यथा कार्य्यत्वाद्यदृष्टमङ्कुरादि मीमां-
सकः ध्वंसति तदानीमविशेषेण कार्टकार्य्यमपि पर्य्यवस्येदस्य सदिति ।
अपि चात्माश्रयोऽन्योन्याश्रयः चक्रकं व्याघातोऽनवस्था प्रतिबन्दी-
त्याद्यापाद्यैर्भिद्यमाना अष्ट तर्क्का ध्यते स्वरूपञ्चैषां स्वस्याव्यवहितस्वा-
पेक्षणमात्माश्रयः अन्योन्यस्याव्यवहितान्योन्यापेक्षित्वमन्योन्याश्रयः
अन्तरितस्य तदेव इयमात्माश्रयोऽन्योन्याश्रयश्चक्रकं विरुद्धसमु-
च्चयो व्याघातः उपपाद्योपपादकप्रवाहोऽनवधिरनवस्था स्वाभ्युपगतदोष
तुल्यताप्रतिबन्दीति । तत्रात्माश्रयस्य सम्बन्धिद्वारभेदादाभासत्वं
यथा प्रमेयत्वस्य आत्मनि वृत्तौ क्वचिन्नैवमपि यथानेककालस्थस्य
घटस्य पूर्व्वकालवृत्त्यात्मनउत्तरकालवृत्तिमात्मानं प्रति कारणत्वेऽ-
न्योन्याश्रयस्य शक्तिभेदात् यथा ज्ञानेन संस्कारस्य तेन च ज्ञानजनने
चक्रकस्यापि तस्मात् यथा वीजेनाङ्कुरस्तेन स्तम्बः तेन च वीजं अन्यत्र
इत्यत्र व्याघातस्योपाधिभेदात् यथा कालभेदादिना जननाजननादौ
अनवस्थायाः क्रियार्थे परम्परानन्यापेक्षणात् यथा सामग्र्याः कार्य्यं
जननाय स्वसामग्र्यामपेक्षणे तामेतामधोधावन्तीमनवस्थामाचक्षते
क्वचिन्नैवमिति यथा स्वाश्रये भिन्नबुद्धिजननाय स्वगतभेदानुपजीवना-
दपि भेदस्यानन्त्ये प्राग्लोपादिदोषात् तामेतामूर्द्ध्वं धावन्तीमनवस्था-
माचक्षते प्रतिबन्द्याविशेषात् यथा धूमानुमानेऽप्युपाधिशङ्का प्रतिबन्द्या
तर्क्कानुकूलत्वादिति तदेते वामापादनानि तर्क्काभासाः कथमुक्तलक्षणेन
न संग्राह्याः सत्यपि व्याप्त्याद्यदोषे प्रसङ्गस्यानगतेन विशेषणेना-
भासीभूतत्वात् । प्रसङ्गस्याने तावतां विशेषणानामभावेनापि लक्षणं
विशेषणीयमिति चेन्न अन्योन्याश्रयाभासत्वप्रयोजकस्य शक्तिभेदस्या-
भावो नानवस्थाद्यामेवमात्माश्रयाभासत्वप्रयोजकस्य द्वारभेदस्याभावो
नात्माश्रयान्तरादाविति व्यक्तमव्यापकत्वापत्तेः अपि चापसिद्धान्त-

विरोधादिष्वपि तर्कलक्षणं गच्छत् कथङ्कारं वारणीयं यचैव निग्रहे तर्कान्तराणामन्तर्भावस्तथैवानयोरपीति पृथक् निग्रहानुपपत्तेः आत्माश्रयादेश्च मूलग्राही प्रमाणोपगमश्चेत् तर्हि प्रामाणिकत्वान्निर्दोषत्वं न चेन्मूलशैथिल्यमित्युभयतः पाशरज्जुः कथं मोचनीयः । कथ्यते यदेतदाश्रयत्वमाश्रितत्वञ्च तद्भेदे दृष्टं तद्यदि विवादाध्यासिते द्वयमुपेयते तदा भेदः स्यादित्याकारेणापादने नोक्तदोषापत्तिरिति मैवम् । एकत्र द्वयस्यापि दृष्टत्वात् तदाश्रयत्वं तदाश्रितत्वञ्च मिथो भेदनियतमिति चेन्न तन्निययःशब्दाभ्यां व्याप्तेरुक्तत्वात् एतदाश्रयत्वादेतदाश्रितत्वाद्वा नैकं स्यादित्यादिवचनभङ्ग्यापाद्यमिति चेत् मैवम् यद्येतदेवैतदाश्रयादि स्यात् तस्यैतन्न स्यादित्याद्यापाद्यं नचैतत् युक्तं धर्म्मापाद्ययोर्ग्राह्यतत्वात् । नच वाच्यम् आपाद्यस्य प्रमाणबाध्यतानुकूलैवेति व्याघातादपि सा भवन्ती न दोषमावहतीति यत आपाद्यापादकयोः सामानाधिकरण्याभावादरेऽतिप्रसङ्गः स्यात् अतो विपर्य्ययापर्य्यवसायित्वमेव स्यादेवं हि विपर्य्ययोपकल्पः ।

यन्नाम भवति चैतदेतत् तस्मात् नैतदाश्रयइति नचैतदेतत् भवितुं शक्नोति एतदित्युद्दिष्टे धर्म्मिण्येतद्विधानासम्भवात् उद्देश्यविधेययोः प्रकारभेदस्याभावात् नच प्रसङ्गमात्रमेतत् बाधामेवाश्रित्यमस्य विपर्य्ययपर्य्यवसानेनेति युक्तं स्वयमपि प्रसङ्गमूलस्य व्यातिरेकतया प्रसञ्जितनिषेधे तद्व्यतिरेकप्रामाण्यस्यावश्यमन्तव्यत्वापत्तेः । अतएवैतदन्यत् स्यादित्यपि न प्रश्नप्रसञ्जनम् एतदन्यत्वस्य एतत्स्वरूपभेदमादायैव प्रतीतिपर्य्यवसायितया प्रसङ्गे व्याघातादेवाविपर्य्ययेप्येतद्विशेषितान्यविशेषितान्यत्वविधायिनोविरोधकतयाप्रविष्टमात्मानमात्मनि विधीयमानं न घटते एतदन्यत्वस्य एतदन्यान्यत्वस्य एतत्त्वादेव अन्यत्वःवधेरात्मनउपपत्तव्यत्वे चान्यत्वमात्रमनुपपन्नमात्ममन्यस्मादन्यत्वमादाय धर्म्मवत्येत स्वरूपएव विशेषणमन्यत्वविशेषमवधिरात्मोपपद्यतीति न घटते यतोऽन्यत्वमात्रमेवावधिविशेषे

उपधीयमानं तत्तदन्वयप्रत्ययव्यवहारोपपादकं भवदन्यव्यक्तिभेद
पर्य्यन्तं गमनं प्रमाणस्य न सहते यदि चान्यत्वव्यक्तिभेदोपि स्यात्
तथापि प्रसङ्गमूलभूता व्याप्तिः सामान्याकारपुरस्कारित्वादेतेनैवोप-
धीयमानानामन्यत्वव्यक्तीनाम् ऐक्यमादाय प्रवृत्ता तथैव प्रसङ्गे विप
र्य्यये चोपनयन्ती स्यादेवोक्तदोषासङ्कनायेति एवं प्रकारता चाश्र-
याश्रयिभाववत् प्रकारान्तराश्रयेष्वप्यात्माश्रयोदाहरणेष्वतिदिश्यते ।
अन्योन्याश्रयो यथा भेदेनावगतात् भेदज्ञानोपगमे सोऽपि त्वया कथ
ङ्कारमुपन्यसनीयः न तावत् यद्येतदेतद्बोधाधीनबोधाधीनबोधं स्यात्
तदा न बुध्येतेति तथा सति व्याप्त्यसिद्धेः एतद्बोधाधीनबोधं यत्त-
द्बोधाधीनबोधस्य तस्यैवादृष्टचरत्वात् कयाचन व्याप्यव्यापकभेदकल्प
नया व्यभिचाराप्रतीतचरत्वयोर्वारणेप्यतथात्वशङ्काखण्डकदण्डदुर्लभ
त्वात् एवमन्योन्याश्रयान्तरेपि चक्रकस्य मध्ये परमन्तर्भाव्यात्माश्रया
न्योन्याश्रयावेव विपरिणमतइति तद्दोषं नातिक्रामति व्याघातस्तु यथा
सन्नास्तीत्यत्र तमपि कथं प्रयोक्ष्यसे यदि यद्ययं सन् स्यात् तदानी-
मसन्न स्यात् इति तर्हि असन्न स्यादित्यस्यापि सन्न स्यादित्यस्मिन्नेवार्थे
पर्य्यवसानात् अभेदेन व्याप्यव्यापकभावस्यैवासिद्ध्यापत्तिः स्वभाव
विरुद्धोपजीविनी च विरुद्धान्तरे व्याघातनिरासादेव निरस्तप्राये
गोर्महिषत्वतो न भवति अगवात्मता नियता यतोमहिषात्मतेति
एष हि तयोर्विरोधः अनवस्थातु यथा सत्तायामपि सत्तान्तरमित्य-
नवधौ सत्ताप्रवाहदृश्यमाने तत्र कथं प्रत्यवस्थेयं न तावत् यदि
सत्तायां सत्ता स्यात् तदा न विश्रान्तिः स्यात् सत्तायां सत्ताभ्युप-
गमस्य विश्रान्त्यभावेन सह व्याप्तिसिद्ध्यसिद्ध्योर्दोषग्रस्तत्वात् प्रति
बन्दी च खण्डितैव । किञ्च प्रमेयत्वाभिधेयत्वव्यवहार्य्यत्वसन्निकर्षवत्त्वा
भावप्रतियोगित्वादीनामात्माश्रितत्वदर्शनात् आत्माश्रयताखण्ड-
का व्याप्तिः सव्यभिचारा न स्यात् दारव्यक्तिभेदस्यापि व्यभिचारि
व्यतिरेकित्वात् स्वप्रकाशवादिना स्वयमेव स्वज्ञानस्य एवमभावेऽभाव

मङ्गीकुर्व्वता स्वयमेव स्वाभावत्वस्य एवं तदेव ग्राह्यं तदेव ग्राहक-त्वात्मप्रतीतौ एवं तदेव वाच्यं अभिकारखच्च शब्दो वाचक इत्यत्र एवञ्च तदेव नाश्यं नाशकञ्च प्रध्वंसिनि एवं तदेव सम्बन्धि सम्बन्धश्च स्वभावसम्बन्धोपगमे इत्यादि बहुशमुपगीमादात्माश्रयतदाभासविवे-काय किञ्चित्रियामकमुपेयम्। अन्योन्याश्रये चाल्पोपाल्पशब्दयोरन्योन्य-नाशकतायां समव्याप्तिकयोश्चान्योन्यव्याप्यव्यापकतायाम् एककार्य्य कारिणोश्चान्योन्यसहकारितायामेवमन्यस्मिन्नपि तत्र तत्र दर्शनात् कथं न व्याप्तिभङ्गः कश्च विशेषोयद्व्यतिरेकोविशेषश्चमुपादीयेत। तत्र तत्राविरोधात् नैवमिति चेन्न अन्यत्र तथाभावदर्शनस्य विरोधाभ्युप गममूलस्याविशेषात्। तत्र तत्र तथात्वे प्रमाणसद्भावएव विशेषइति चेत्तर्हि सर्व्वत्रानभ्युपगममूलं तथात्वे प्रमाणाभावएवोपजीव्योदूषण मिष्यतां कृतमन्योन्याश्रयेण व्यभिचरितदोषत्वेनेति। चक्रकेपि दुःख जन्मादिसूत्रोक्तादिषु व्यभिचारदर्शनात् अथाप्तिर्विशेषव्यतिरेक दर्शनदुःसहत्वञ्च कार्य्यकारणभावस्य तज्जातीयतया नियतत्वेन व्यक्ति भेदस्य चक्रकानन्तर्भूतत्वात्। व्याघातेप्येकस्यैव जनकत्वाजनकत्वे तथा नच कालभेदादिर्विशेषो घटते घटतत्प्रध्वंसादौ कालभेदेपि तादात्म्य व्याघातोपगमादेवं सत्प्रतिपक्षत्वोत्थको विशेषो व्याघाते येन पूर्वत्र बाध्यबाधकयोर्द्वयोरप्याभासत्वमुत्तरत्र तूत्तरस्य परं तयोरेयतइति गुरवः। यद्यपि हि प्रतिपक्षहेतुः बाध्यान्तरसाधकइत्युक्ति तस्य जात्युत्तरवैधर्म्म्यं तथापि स्वहेतुरसाधकः समबलप्रतिपक्षप्रतिहत-त्वादित्यस्य दूषणत्वार्थमवश्यापेक्षस्य द्वाराम्बव्याघातकत्वात् साक्षा-द्वावश्योपस्थाप्यस्य द्वारेण वा व्याघातकतायामुपपद्यविशेषाभावात्। नच तत्रास्तामेव व्याघातः सत्प्रतिपक्षता तु विरवद्यैवेति वाच्यं मन्तुं यतः शब्दादेर्नित्यत्वमेकत्वादनित्यत्वमपरत्वादनुमानात्तथा सति किं न स्यात् तयोर्विरोधग्राहिकः प्रमाणस्य बलादिति चेन्न यथा

नित्यत्वमनित्यत्वमित्युभयमात्मामिथ्याचक्षाणे तथा विरुद्धत्वमविरुद्धत्वं चात्मामित्यपि ब्रुवतोऽस्मान् कथं वारयिष्यसि। स्यादप्येवं यदि सत्प्रतिपक्षत्वमेव तत्र दोषो न स्यादिति चेत् तर्हि मन्तव्यं प्रथमस्य हेतोः समानबलप्रतिपक्षहेतुप्रतिहतत्वादसाधकत्वमित्युक्तमावर्त्तते अनवस्थायाञ्च यस्यां यस्यां सत्तायामपरापरा सत्तापाद्या तस्या तस्याः प्रमाणेन सिद्धो नानवस्थादोषः स्यात् असिद्धो चाश्रयासिद्ध विषयमापादनमिति। यदि चात्माश्रयादिषु सर्व्वत्र विशेषोऽयमभिधीयते प्रमाणसिद्धत्वात् तत्र तत्र तथापेयतइति तच्चापादन स्थाने तथाभ्युपगमाय प्रमाणं नास्तीत्युक्तं भवति तथाच तत्र प्रमाण प्रश्नस्यावसरो न प्रसङ्गस्येति। अपरेपि विषयभेदात्तर्कभेदा आत्मा श्रयादिवत् मन्तुमुचिताः तद्यथा अविनिगमः उत्सर्गः कल्पनागौरव लाघवे चानौचित्यञ्चेति। विकल्पे नान्वययोग्येनैकस्मिन्नभ्युपगते तदेक देशान्वयनियमनिर्द्धारणाशक्यत्वमविनिगमः सत्प्रतिपक्षहेत्वोरिव निर्द्धारयितुमशक्यान्वययोः परस्परप्रतिक्षेपएव पर्य्यवसानात् नन्वन्यतरमादायापि प्रकृतस्योपपत्तिसम्भवेनाविनिगमस्य दोषत्वमेव अनुपपन्नं केवलं पुंसः तत्र यदि संशयः स्यात् सच किं न स्यादिति चेन्न भावानवबोधात् प्रमाणासम्भवेन क्वचिदपि विशेषः कथमभ्युपगन्तुं शक्यो यमादाय वस्तुगत्याप्येकस्यान्वयः स्यात्। नन्वेवं प्रमाणाभाव एव दोषः स्यान्नाविनिगमइति चेन्न तस्याविनिगमोन्नेयत्वेनाविनिगमस्यैव प्रथमोपगतस्योपन्यासौचित्यात्। नन्वेवमनुमानेपि व्याप्य विनिगमोदोषः स्यादिति चेन्न अनेकव्यक्तीनामभ्युपगमसिद्धप्रभावात् सामान्योपसंहारस्यैकामेव व्यक्तिमादाय सामर्थ्यात् अविनिगमस्य चानेकाभ्युपगमे सत्युपक्षयादिति बाऊल्यदृष्टमपेक्ष्यावाऊल्यदृष्टतया दुर्बलस्याभ्युपगमान्नहेतोत्सर्गः तद्यथा स्वस्य जाग्रतोज्ञानं प्रति प्रामाण्याप्रामाण्यनिर्द्धारकप्रमाणानुपनिपाताविशेषेपि विना बाधकमप्रामाण्यमभ्युपगन्तुमं प्रति स्यात् नतु प्रामाण्यं यं तर्क

मेवालम्ब्याङ्गः। "तस्माद्दोषात्मकत्वेन प्रामा बुद्धेः प्रमाणता। अर्थान्यथात्वहेतूत्थदोषज्ञानादपोद्यते" इति।

प्रकृष्योदाहरणञ्चैतदीश्वराभिसन्धौ वेदप्रामाण्ये तथा यथा सौगतोऽपि न विप्रतिपत्तुमर्हति। ननु बलदेककोटिकः संशय एवोत्सर्गः तत् कथं तर्कः स्यादिति चेन्न उत्सर्गस्य सम्भावनायाः स्वार्थस्थित्यनुकूलतयावलम्ब्यत्वात् संशयस्य त्वनेवम्भावात् उत्सर्गस्यैककोटिनिष्ठत्वात् संशयस्य च कोटिद्वयावगाहित्वात् एतेन संशयस्यैका बलवती या कोटिः सैवोत्सर्ग इति निरस्तम्। निर्णयेऽपि संशयस्यैवं वस्तुनियतकारणजत्वरूपवलशालिनी कोटिः स्यात्। स्यादप्येवं यद्युत्सर्गवन्निर्णयेऽपि संशयानुस्मृतिः स्यादिति चेन्न उत्सर्गोदाहरणे उत्सर्गमाद्रियमाणैः संशयोच्छेदानुमतेरेव बाधाभावं सहकारिणमपेक्ष्योत्सर्गणार्थैकभावएव प्रमाणीभवनात्। तस्मात् यथानवस्थादयोबाधादूषणत्वं त्यजन्तस्तदभावे दूषणानि भवन्ति तथोत्सर्गोऽपि तथैवेति सुगमासुगमयोरसुगमदुर्बलत्वं कल्पनागौरवं दृष्टजातीयमवेक्ष्यादृष्टजातीयं दुःखेन प्रतीयते अल्पमपेक्ष्य च बहित्याद्यखिलज्ञानानुभवसिद्धमेतत् दर्शितश्चेदं विविच्य ईश्वराभिसन्धौ यथा नैयायिकादिकं प्रति क्षित्यादिषु प्रतिकार्य्यंकर्तॄणां भिन्नानामभ्युपगमापादके यथा च सौगतं प्रति प्रत्येकं कारणानां समर्थानामनेकसमानदेशकालानेकनीलादिव्यक्त्युत्पादके वेति दूषणानुकूलमिदं तद्व्यतिरेकेण कल्पनालाघवं साधनानुकूलं प्रामाणिकाव्यवहार्य्यत्वमसमाधेयजातीयमनौचित्यं वैजात्यनामकं तस्य भेदाः प्रश्नवैजात्यादयः। प्रश्नविषयमप्रमिणतां प्रष्टरि प्रश्नानौचित्यं प्रश्नवैजात्यं यथा अवस्तुनि विधिनिषेधयोः किमिच्छसीति पृच्छति प्रमाणवद्व्यवहारिणं सौगते अतएवाज्ञानौचित्यापरनामकं वैजात्यं परस्य दोषं मनसि कृत्यैके ब्रुवते अत्र सचेतसां मूकतैवोचितेति। अपरे च न ह्यप्रतीते देवदत्ते स किं गौरः कृष्णो वेति वैजात्यं विना प्रश्नः स्यादिति। यदि चेदमनौचित्यं

नाम दोषेणाभ्युपेयते तदानीमर्थान्तरस्यार्थान्तरेण परिहारात् तत् परम्परामाचक्षितुकामः न केनाप्या दोषेणार्थान्तरपरिहाराभासत्व वादिन्यर्थान्तरेणैव तत्परिहरणमनुचितमित्यतोऽन्येन जीयेत अर्थान्तरनिग्रहतायां विप्रतिपन्नोऽपि प्रश्नपरम्परामालम्ब्य स्वभङ्गभयात् कथावसानमनिच्छन्तं कथं जयेत् न चानवस्थयेति वाच्यं यावदुत्तर मर्थान्तरेण परिहरणे प्रश्नान्तरेण वा द्वयोरप्यनवस्थासाम्यात् । "दोषं व्यक्तिविवेके स्वं कविलोके विलोकने । काव्यमीमांसिषु प्राप्त महिमा महिमाहत" ।

ननु कथमत्र प्रामाणिकाव्यवहार्य्यत्वमिति पृष्टेन यदि मूकत्वमालम्ब्य तथात्वं वादिनि न व्युत्पाद्यते तदानीमप्रतिभा । अथ तथात्वं व्युत्पाद्यते प्रश्नार्थादेः प्रमाणाविषयत्वमुपन्यस्य तदात्यन्तासद्व्यवहार्य्यता स्वीकृतैव स्यादिति चेदत्र ब्रूवते मूकतैवात्र विजयायेति न चाप्रतिभैवं प्रसज्यते उत्तरस्याप्रतिपत्तिरुत्तरार्हस्येति तल्लक्षणाविशेषणात् यदि चायं नियमो वादिनेष्यते यदा मान्त्यैव तेन व्यवहर्त्तव्यमनुवादादन्यथेति तदा मध्यस्थोऽङ्गीकृत्यत्वमस्य दोषस्योपेयतां मध्यस्थेन ह्यपभ्रंशभाषयापि यथा वादिप्रबोधनं क्रियते तथा यद्यप्रामाण्यमालम्ब्यापि क्रियेत तदा कोदोषस्तस्य स्यात् तत्र विषये तथैव तेन वादिबोधनस्य शक्यत्वात् तस्मान्मध्यस्थं प्रत्युत्तरदानं स्वदोषपरिहाराय प्रतिवादिनापि वैजात्यलक्षणप्रदर्शनं कार्य्यं मध्यस्थं प्रति तस्याप्रमाणेनापि बोधने निर्दोषत्वात् । ननु वादिभ्यामेव वादिनि मध्यस्थेन वा तं प्रति वादिना वात्यन्तासद्विषयव्यवहारोपगमे कथं नासत्ख्यातिः स्वीकृता स्यात् किं न स्यात् विशिष्टरूपे सम्बन्धांशे वा सत्ख्यातेरन्यथाख्यातिवादिभिरप्युपगमात् । ननु वन्ध्यासुताच्छशविषाणं भिन्नमित्यादिषु व्यवहारतः कथं विशेष्ये विशेषणेऽपि च नासत्ख्यातिरभ्युपगन्तव्येति चेन्न असत्ख्यात्यनभ्युपगमस्य सत्ख्याति त्वात्यागनियमविश्रान्तत्वात् असदपि सद्रूपस्पृष्टमेव प्रतिभासते ननु

केवलमसत्तयापि ख्यात्या समुल्लिख्यतइत्यन्यथाख्यातिवादिभिरिष्य-
माणत्वात् वन्ध्यासुताच्छविषाणं भिन्नमिति प्रतिपत्तापि हि भिन्न
मित्ययमंशः सामान्यतोऽन्यत्र दृष्टएव प्रतीयते केवलं भेदस्य सदा-
श्रयः प्रतियोगि चेति। यदसतस्तदसदाश्रयः प्रतियोगि च तस्ये-
त्यन्यथा ज्ञात्वा प्रतीयतइत्यन्यथाख्यातिरेवोपगता भवति यथा तु
विशिष्टमत्यन्तासदेव तथाश्रयः प्रतियोगिनी अत्यन्तासती एव कि-
मिति न प्रतिभासेतेतावतापि यथोक्तान्यथाख्यात्यनुल्लङ्घनादेव। न
चैवमसत्ख्यातिवादिनापि शक्यं वक्तुं केवलं सदेव प्रकाशतइत्यस्मात्
पश्चात् विपरीतं विशिष्टं सम्बन्धश्च क्वचित् विशेषणाद्यप्यत्यन्तासद्भ्रा-
न्त्योल्लिखितइत्येवंरूपा तावदसत्ख्यातिः परेणोपगतेव यदि तु सदपि
प्रकाशते किञ्चित् तत् किन्न प्रकाशतइति यतः परेण विकल्पः सर्व्वथा
वस्त्वनुल्लेखी केवलमलीकमुल्लिखन्नसत्ख्यात्यात्मा स्वीक्रियते यदि तु
यथोक्तमेव परोऽभ्युपगच्छति तदामीमनुमानप्रामाण्यादिवत् अत्राप्य
विप्रतिपत्तिरेवेति। ननु सर्व्वथैवासत्ख्यातिरपि भवता मन्तव्येव
तथाहि वन्ध्यासुतशशविषाणे कूर्म्मरोमेवेति वदतः शब्दादर्थः प्रती-
यतां किं तदर्थमात्रमपि समुल्लेख्यं तत्प्रतीतेरिति चेन्न तत्रापि तादा-
त्म्यस्य सामान्यतोऽन्यत्र प्रतीतस्यैवासदुपहितस्य स्फुरणोपगमात्
प्रकारभेदवैशिष्ट्येन भिन्नयोरेकत्वं हि तादात्म्यं तथान्यत्राप्येव
तर्कसंशयाभ्यामप्रमाभ्यां अनयोपि तत्तत्प्रमावत् मध्यस्थाद्यप्रमया प्रश्ना
नौचित्यादिप्रमोत्पादनाविरोधो बाधवत् भ्रमविषया तथाभावेपि
भ्रमस्याप्रमात्वपारमार्थिकतावत् प्रश्नस्य विषयासत्त्वेपि प्रश्नानौ-
चित्यसत्यतोपपत्तिरेव एतेन भ्रान्तिजायाधियः प्रमात्वं तथाप्यदृष्ट
चरमित्यपि परास्तप्रायमिति। एवमन्यथाख्येवंविधोदाहरणं वाच्यं
नच कश्चिदुक्तप्रकारमन्यथाख्यातिमसमाधानं नानुमन्तुं शक्नोति
अन्यथा कथमसत्ख्यातिवादिनोमतमपि जानीयात् अज्ञात्वा च स्वपर
मतवैचित्र्यं कथं वादे प्रवर्त्तेतेति तत्र ते सर्व्वेपि तर्काः प्रमाणविरोधे

वा प्रमाणाभावे वा निष्पीड़िताः प्रविशन्तीन बाधासिद्धिभ्यां भिद्यन्ते पूर्व्वैरपि लोकसिद्धत्वात् व्यवहृताः केवलमस्माभिरेव तर्कपदव्यामभिषिक्ताः ततो न प्रबन्धेन निरस्यन्ते "विमतञ्चोपि सम्बद्धं स्वयं हेतुमसाम्प्रतमिति"।

ये च परैस्तर्कदोषाः षट् स्वीक्रियन्ते आश्रयासिद्धिरननुकूलत्वं मूलशैथिल्यमिष्टापादनं विपर्य्ययापर्य्यवसानं मिथोविरोधश्चेति सोऽयं तर्कस्य दोषविभागो नोपपद्यते व्याप्तिपक्षधर्म्मतयोः प्रतीतिमपेक्ष्य यथानुमानं जायते तथैव तर्कोऽपि इयान् परमनयोर्विशेषो यदनुमानं तयोः प्रमित्या जायते तर्कस्तु वास्तवाभ्यामपि ताभ्यां पराभ्युपगममात्रसिद्धाभ्यां भवति तेन विमृश्यमानस्तर्कः पराभ्युपगममात्रप्रसादसिद्धपरिकरो नाश्रयासिद्धिमपि यावत् वास्तवीमनुरोद्धुमधिकरोति ततः प्रमित्यभ्युपगमनसिद्धिकृतवैचित्र्याश्रयात् भेदादन्यो यावान् यथा च हेत्वाभासविभागस्तद्वदेव तर्काभासविभागोऽपि न्याय्यः। तस्मादाश्रयासिद्धिमूलशैथिल्येष्टापादनान्यसिद्धिरेकैव दोषोऽनुमानवत् तत्रा प्रमितत्वावलम्बिनी इह त्वनभ्युपगमावलम्बिनीति विशेषः। मिथोविरोधश्च सत्प्रतिपक्षतैव विपर्य्ययापर्य्यवसानन्तु दोषएवापादनस्य न भवति यन्नाम विपर्य्ययापर्य्यवसानादापादनमेवात्मसाधनानुकूलं न भवति तदन्यदेव किमपि वाच्यं विरुद्धव्यभिचारास्त्वनुमानवत्तर्केऽपि दोषाः पृथग्वाच्याः। बाधउत्सर्गसम्भावनादेरन्यत्रानुकूलस्तर्कस्य सप्तममपि दोषं तर्कस्यापत्तिसाम्यं मोपगच्छामः। स चोभाभ्यामभ्युपगतव्याप्योऽनभ्युपगतव्यापके प्रागेव दर्शितइत्यास्तां विस्तरइति।

एवम्प्रकाराणि तत्तल्लक्षणेषु खण्डनान्यूहनीयानि।

तदेतासु खण्डनयुक्तिषु कामपि स्थानान्तरस्थां केनापि प्रकारान्तरेणानीय तत्सदृशीमन्यां वा स्वयमूहित्वा परैर्विविच्यमानान्यपि पदार्थान्तराणि बुद्धिमता बाधनीयानि। अत्र चास्माभिर्दूषयितुं प्रक्रान्तेभ्यः परपक्षप्रकारेभ्योयदि प्रकारान्तरं कोऽपि स्वयमूहति

उक्तानां बाधकानां मध्ये क्वचित् सम्प्रश्नया समादध्यात् तत्र च खण्डन वादिनः प्रस्तुता प्रतिक्रिया न स्फुरेत्तदा परेण प्रयुज्यमाने वाक्ये बहुपदात्मके कस्यचित् पदस्यार्थं खण्डयितुं खण्डनान्तरमवतारणीयम् एवं तत्रापि परेण प्रज्ञाप्रोषणे पुनस्तथैव शाखान्तरेषु संक्रमणीयमिति खण्डनमये चक्रे सम्यगवधेयम्। न च शाखान्तर संक्रान्तावर्थान्तरं पतेत् प्रकृतार्थाभावात्। न चैकनिर्णयारम्भेऽन्य संक्रान्तावनौचिती स्यात् शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादित्यादौ परेणोक्ते कृतकत्वादौ अप्रतिपत्त्यत्वापत्तेरन्यतरासिद्ध्याद्युच्छेदापातात्। येन हि तन्निर्व्वाह्यते तदनिर्व्वचनीयतयापि निर्व्वाह्यानिर्व्वचनीयतैवेति तस्मात्।

"तत्तुल्योऽस्मदीयस्य योजनम् विषयान्तरे।
पटच्छला तस्य शेषे च त्रिधा भ्रमति मत्क्रियेति॥,,

ग्रन्थग्रन्थिरिह क्वचित् क्वचिदपि न्यासि प्रयत्नान्मया
प्राज्ञम्मन्यमना हठेन पठितीमास्मिन् खलः खेलतु।
श्रद्धाराध्यगुरुः श्लथीकृतदृढग्रन्थिः समासादय-
त्वेतत्तर्करसोर्म्मिमज्जनसुखेष्वासञ्जनं सज्जनः॥
ताम्बूलद्वयमासनञ्च लभते यः कान्यकुब्जेश्वरात्
यः साक्षात् कुरुते समाधिषु परब्रह्म प्रमोदार्णवम्।
यत्काव्यं मधुवर्षि धर्षितपरास्तर्केषु यस्योक्तयः
श्रीहर्षस्य कवेः कृतिः कृतिमुदे तस्याभ्युदीयादियम्॥

इति श्रीहर्षकृतानिर्व्वचनीयसर्व्वस्वे खण्डनखण्डखाद्ये तुरीयः सङ्कीर्णपरिच्छेदः समाप्तम्।

आत्मतत्त्वविवेकः

महामहोपाध्याय श्रीमदुदयनाचार्य्यविरचितः

गवर्णमेण्टसंस्थापितसंस्कृतपा[illegible]
दत्त महोदयानामनुज्ञया

तत्रत्य न्यायशास्त्राध्यापक श्रीयुत जयनारायण तर्कपञ्चाननैः
परिशोधितः

श्रीमदनमोहन तर्कालङ्कारैः संस्कृतः

संस्कृत यन्त्रे मुद्रितः

कलिकाता

संवत् १९०६ ।

आत्मतत्त्वविवेकः

स्वाम्यं यस्य निजं जगत्सु जनितस्वादौ ततः पालनम्
व्युत्पत्तेः करणं हिताहितविधिव्यासेधसम्भावनम् ।
भूतोक्तिः सहजा कृपा निरुपधिर्यंलक्षदर्थात्मक
स्तस्मै पूर्व्वगुरूत्तमाय जगतामीशाय पित्रे नमः ॥

इह खलु निसर्गप्रतिकूलस्वभावं सर्व्वजनसम्वेदनसिद्धं दुःखं जिहासवः सर्व्व एव तद्धानोपायमविद्वांसोऽनुसरन्तः सर्व्वाध्यात्मविदेकवाक्यतया तत्त्वज्ञानमेव तदुपायमाकर्णयन्ति न ततोऽन्यं प्रति योग्यनुयोगितया आत्मैव तत्त्वतो ज्ञेयः । तथाहि यदि नैरात्म्यं यदि वात्मास्ति वस्तुभूत उभयथापि नैसर्गिकमात्मज्ञानमतत्त्वज्ञानमेवेत्यत्राप्येकवाक्यतैव वादिनाम् अत आत्मतत्त्वं विविच्यते ।

अत्र बाधकं भवदात्मनि क्षणभङ्गो वा बाह्यार्थभङ्गो वा गुणगुणिभेदभङ्गो वा अनुपलम्भो वा । तत्र न प्रथमः प्रमाणाभावात् यत् सत्तत् क्षणिकं यथा घटः संश्च विवादाध्यासितः शब्दादिरिति चेन्न प्रतिबन्धासिद्धेः । सामर्थ्यासामर्थ्यलक्षणविरुद्धधर्म्मसंसर्गेण भेदसिद्धौ तत्सिद्धिरिति चेन्न विरुद्धधर्म्मसंसर्गासिद्धेः । प्रसङ्गविपर्य्ययाभ्यां तत्सिद्धिरिति चेन्न सामर्थ्यं हि करत्वं वा तद्योग्यता वा । नाद्यः साध्याविशिष्टत्वप्रसङ्गात् । आवृत्तिभेदादयमदोषइति चेन्न तदनुपपत्तेः आवर्त्त्यभेदेन विरोधोहि तन्मूलं स च न तावन्निषे

श्रावत्त्वंप्रतिक्षेपात् गोत्वाश्वत्ववत् तथासति विरोधादन्यतरापाये बाधासिद्ध्योरन्यतरप्रसङ्गात्। नापि तदाक्षेपप्रतिक्षेपाभ्यां वृक्षत्वशिंशपात्ववत् परापरभावानभ्युपगमात्। अभ्युपगमे वा समर्थस्याप्यकरणमसमर्थस्यापि वा करणं प्रसज्येत। नाप्युपाधिभेदात् कार्य्यत्वानित्यत्ववत् तदभावात्। न च शब्दमात्रमुपाधिः पर्य्यायशब्दोच्छेदप्रसङ्गात्। नापि विकल्पभेदः [illegible] तस्य व्यावृत्तिभेदकत्वे असमर्थव्यावृत्तेरपि भेदप्रसङ्गात् विषयकृतस्य तु तस्य भेदकत्वे परस्पराश्रयप्रसङ्गात् न च निर्न्निमित्तएवायं व्यावृत्तिभेदव्यवहारः अति प्रसङ्गादिति। नापि द्वितीयः स हि सहकारिसाकल्यम्वा प्रातिस्विकी वा। न तावदाद्यः पक्षः सिद्धसाधनात् परानभ्युपगमेन हेत्वसिद्धेश्च यत्सहकारिसमवधानवत् तद्धि करोत्येव इति को नाम नाभ्युपैति यमुद्दिश्य साध्यते न चाकरणकाले सहकारिसमवधानवत्त्वमस्माभिरभ्युपेयते यतः प्रसङ्गः प्रवर्त्तेत। प्रातिस्विकी तु योग्यता अन्वयव्यतिरेकविषयीभूतं वीजत्वं वा स्यात् तदवान्तरजातिभेदो वा सहकारिवैकल्यप्रयुक्तकार्य्याभाववत्त्वम्वा। न तावदाद्यः अकुर्व्वतोपि वीजजातीयस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् तवापि तथाविप्रतिपत्तेः। नापि द्वितीयः तस्य कुर्व्वतोपि मयानभ्युपगमेन दृष्टान्तस्य साधनविकलत्वात् कोहि नाम सुस्थात्मा प्रमाणशून्यमभ्युपगच्छेत् स हि न तावत् प्रत्यक्षेणानुभूयते तथानवसायात् नाप्यनुमानेन लिङ्गाभावात्। यदि न कश्चिद्विशेषः कथं तर्हि करणाकरणे इति चेत् कारणमात्र नेति परं किं जातिभेदकृतः सहकारिलाभालाभकृतो वेति नियामकं प्रमाणमनुसरन्तो न पश्यामः तथापि योऽयं सहकारिमध्यमध्यासीनो ऽपकरणस्वभावो भावः स यदि प्रागप्यासीत् तदा प्रसह्य कुर्व्वाणो मोर्व्वीतलापपतितेनाप्यपहस्तयितुं न शक्यते इति चेत् युक्तमेतत् यद्युपकरणस्वभावत्वम् भावस्य प्रमाणगोचरः स्यात् तदेव कुतः सिद्धमिति नाधिगच्छामः। प्रसङ्गतद्विपर्य्ययाभ्यामिति चेन्न

परस्पराश्रयप्रसङ्गात् एवं स्वभावत्वसिद्धौ हि तयोः प्रवृत्तिस्तत् प्रवृत्तौ। चैवं स्वभावत्वसिद्धिरिति। स्यादेतत् कार्य्यजन्मैव चाविकर्षे प्रमाणं विलम्बकारिस्वभावानुवृत्तौ। कार्य्यानुत्पत्तिः सर्व्वदेति चेन्न विलम्बकारिस्वभावस्य सर्व्वदैवाकरणे तत्स्वभावव्याघातात् ततश्च विलम्ब कारीत्यस्य यावत्सहकार्य्यसन्निधानं तावन्न करोतीत्यर्थः। एवञ्च कार्य्य जन्म सामग्र्यां प्रमाणयितुं शक्यते न तु जातिभेदे तेषु किं यथानु-भवं विलम्बकारिस्वभावाः परस्परं प्रत्यासन्नाः कार्य्यं कृतवन्तः किम्वा यथा त्वत्परिकल्पनं क्षिप्रकारिस्वभावास्तथैव कर्म्मोपजननमनाग-न्तमेवेति। नापि तृतीयः विरोधात् सहकार्य्यभावप्रयुक्तकार्य्या-भाववांश्च सहकारिविरहे कार्य्यवांश्चेति व्याहतं तस्मात् यद् यदभाव एव यन्न करोति तत् तत्सद्भावे तत्करोत्येव इति तु स्यात्। एवञ्च स्थैर्य्य सिद्धेरेव परं बीजं सर्व्वस्वमिति एतेन समर्थव्यवहारगोचरत्वं हेतु रिति निरस्तं तादृग्व्यवहारगोचरस्यापि बीजस्याङ्कुराकरणदर्शनात् नासौ मुख्यस्तद्व्यवहारः तस्य जननिमित्तकत्वात् अन्यथात्वनियम-प्रसङ्गात् इति चेत् कीदृशं पुनर्जननं मुख्यसमर्थव्यवहारनिमित्तं न तावत् अक्षेपकरणं तस्यासिद्धेः नियमस्य च सहकारिसाकल्ये सत्येव करणं करणमेवेत्येवं स्वभावत्वेनाप्युपपत्तेः ततश्च जनन निमित्त एवायं व्यवहारो न व्याप्तिसिद्धिरिति। स्यादेतत् एताव-तापि भावस्य कः स्वभावः समर्थितो भवति नहि क्षेपाक्षेपाभ्यामन्यः प्रकार इति चेन्न दूषणाभिधानसमये निर्णयाभावेनैव सन्दिग्धा सिद्धिनिर्वाहे कथापूर्व्वरूपपर्य्यवसानात् उत्तरपक्षावसरे तु सोऽपि न दुर्व्वचः तथाहि करणं प्रत्यविलम्ब इति कोऽर्थः किमुत्पत्तेरन-न्तरमेव करणं सहकारिसमवधानानन्तरमेव वा विलम्ब इत्यपि कोऽर्थः किं यावन्न सहकारिसमवधानं तावदकरणं सर्व्वदैवाकरणं वा तत्र प्रथमचतुर्थयोः प्रमाणाभावादनिश्चयेऽपि द्वितीयतृतीययोः प्रत्यक्षमेव प्रमाणं बीजजातीयस्य हि सहकारिसमवधानानन्तरमेव

करणं करणमेवेति प्रत्यक्षसिद्धमेव तथा सहकारिसमवधानरहित-स्याकरणमित्यपि। अत्र च भवानपि विप्रतिपद्यतएव न प्रमाणसिद्धत्वात् विपर्य्यये बाधकाच्च। तथाहि यदि सहकारिविरहेऽकुर्व्वाणं तत्समवधानेपि न कुर्य्यात् तदा तदकारणमेव स्यात् समवधानासमवधानयोरुभयोरप्यकरणात्। एवं तत्समवधानविरहेऽपि यदि कुर्य्यात् सहकारिणो न कारणं स्युः तैरन्तरेणापि करणात्। तथा चानन्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकवतामप्यकारणत्वे कार्य्यस्याकारणकत्व प्रसङ्गः तथाच कादाचित्कत्वविहतिरिति। एवञ्च द्वितीयपक्षविव-क्षायामक्षेपकारित्वमेव भावस्य स्वभावः तृतीयपक्षविवक्षायान्तु क्षेप कारित्वमेव स्वरूपमिति नोभयप्रकारनिवृत्तिरिति। तथापि किम-समर्थस्यैव सहकारिविरहः स्वरूपलाभानन्तरं कर्त्तुरेव वा सह-कारिसमवधानम् अन्यथावेति किं नियामकमिति चेत् इदमुच्यते कुसूलस्थस्याङ्कुरानुकूलः शिलाशकलात् कश्चिदस्ति विशेषो वा नचे-न्नियमेनैकत्र प्रवृत्तिः अन्यस्मान्निवृत्तिस्तदर्थिनो न स्यात् परम्पर-याङ्कुरप्रसवसमर्थवीजक्षणजननादस्त्येवेति चेत् कदा पुनः परम्पर-यापि तथाभूतं करिष्यतीति तत्र सन्देहइति चेत् स पुनः किमाकारः किं सहकारिषु समवहितेष्वपि करिष्यति न वेति उतासमवहिते-ष्वपि तेषु करिष्यति न वेति। अथ यदा सहकारिसमवधानं तदैव करिष्यत्येव परं कदा तेषां समवधानमिति सन्देहः। न तावत् पूर्वः सामान्यतः कारणत्वावधारणे तस्यानवकाशात् अवकाशे वा कारण त्वानवधारणात्। नापि द्वितीयः सहकारिणामन्तरत्वावधारणे तस्या नवकाशात् अवकाशे वा तेषां तत्त्वानवधारणात्। तृतीये तु सर्वएव तत्सन्तानान्तःपातिनोवीजक्षणाः समानशीलाः प्राप्नुवन्ति यत्र तत्र सहकारिसमवधाने सति करणनियमात् सर्वत्र च सहकारिसमव-धानासमवधानासम्भवात्। समर्थएव क्षणे क्षित्यादिसमवधानमिति चेत तत् किं असमर्थे सहकारिसमवधानमेव न समवधाने सत्यपि

वा तस्मान्न कार्य्यजन्म। नाद्यः शिलाशकलादावपि क्षितिसलिलतेजःपवनयोगदर्शनात्। न द्वितीयः शिलाशकलादेव कदाचित् सहकारिसाकल्यवतोपि वीजादङ्कुरानुत्पत्तिप्रसङ्गात्। एवमपि स्यात् कोदोष इति चेन्न तावदिदमुपलब्धम्। आशङ्क्यतइति चेत् तत्समवधाने सत्यपि अकरणवत् तद्विरहे करणमप्याशङ्क्येत। आशङ्क्यतामिति चेत् तर्हि वीजविरहेप्याशङ्क्येत तथाच साक्षी प्रत्यक्षानुपलम्भपरिशुद्धिः। स्यादेतत् न वीजादीनां परस्परसमवधानवतामेव कार्य्यकरणमङ्गीकृत्याशङ्क्यते येन समवधाननियमात् सर्वेषामेव तज्जातीयानामेकरसतानिश्चयः स्यात् नापि यत्र तत्र समयोत्पत्तिमङ्गीकृत्य येन विकलेभ्योपि कदाचित् कार्य्यजन्मसम्भावनायां प्रत्यक्षमुपलम्भविरोधः स्यात्। किन्नाम वीजादिष्वसमवहितेष्ववान्तरजातिविशेषमाश्रित्यापि कार्य्यजन्म सम्भाव्यतइति न दृष्टसमवधानमात्रेणैवोपपत्तौ तत्कल्पनायां प्रमाणाभावात् कल्पनागौरवप्रसङ्गप्रतिहतत्वात् अतीन्द्रियेन्द्रियादिविलोपप्रसङ्गात् विकल्पानुपपत्तेः विशेषस्य विशेषं प्रतिप्रयोजकत्वाच्चेति। तथाहि उत्पत्तेरारभ्य मुद्गरप्रहारपर्य्यन्तं घटत्वावत् जात्यन्तरानाक्रान्तएवानुभूयमानः क्रमवत् सहकारिवैचित्र्यात् कार्य्यकोटीः स्वरूपाविष्टाः करोति तत्रैतावतैव सर्वस्मिन् समञ्जसे अनुपलभ्यमानजातिकोटिकल्पना केन प्रमाणेन केन वोपयोगेन येन कल्पनागौरवप्रसङ्गदोषो न स्यात्। योयदर्थं कल्प्यते तस्यान्यथा सिद्धेरेव तस्याभावइति भवानेवाह इति। एतच्च जातिभेदं निरस्कृत्य स्वभावभेदकल्पनयैव कार्य्योत्पत्तौ सहकारिणोपि दृष्टत्वात् कथञ्चित् स्वीक्रियन्ते अतीन्द्रियेन्द्रियादिकल्पना तु विलीयेत मानाभावात् विकल्पानुपपत्तेः स खलु जातिविशेषः शालित्वस्य संग्राहकोवा स्यात् प्रतिक्षेपकोवा। आद्ये कुसूलस्थस्यापि शालेः कथं न तद्रूपवत्त्वं द्वितीये त्वभिमतस्यापि शालेः कथं तद्रूपवत्त्वम्। एवं शालित्वमपि तस्य संग्राहकं प्रतिक्षेपकम्वा आद्ये अशालेरसत्त्वप्रसङ्गः द्वितीये त

शालेरेवातत्त्वप्रसङ्गः। न च नोभयमपीति वाच्यं विरोधाविरोधयोः प्रकारान्तराभावात् व्यक्तिभेदेन संग्रहप्रतिक्षेपावपि न विरुद्धाविति चेत् विशीर्णमिदानीं तदतज्जातीयताविरोधेन परिदृश्यमानकतिपय व्यक्तिप्रतिक्षेपेऽपि मिथः क्वचित्तुरगविहगयोरपि सम्भेदसम्भवात्। यच यस्य जातिविशेषः स चेत्तु व्यभिचरेत् व्यभिचरेदपि शिंशपा पादपविशेषात् तथाच गतं स्वभावहेतुना। विपर्यये बाधकं विशेष इति चेन्न तस्येहापि सम्भवात् तदभावे स्वभावत्वानुपपत्तेः उपपत्तौ वा किं बाधकानुसरणव्यसनेनेति विशेषस्य विशेषं प्रति प्रयोजकत्वाच्च। तथाहि कार्यगतमङ्कुरत्वं प्रति बीजत्वस्याप्रयोजकत्वे अबीजादपि तदुत्पत्तिप्रसङ्गः। बीजस्य विशेषः कथमबीजे भविष्यतीति चेत् तर्हि शालेर्विशेषः कथमशालौ स्यादिति शालेरङ्कुरानुत्पत्तिप्रसङ्गः। अशालिवदबीजेऽप्यसौ भवतु विशेषः तथापि बीजत्वैकार्थसमवेत एवासावङ्कुरं प्रतिप्रयोजक इति चेन्न शालित्वव्यभिचारे शालित्वैकार्थसमवायवत् बीजत्वव्यभिचारे बीजत्वैकार्थसमवायेनापि नियन्तुमशक्यत्वात् अविशेषात्। तस्मात् यो यथाभूतो यथाभूतस्यात्मनोऽन्वयव्यतिरेकावनुकारयति तस्य तथाभूतस्यैव तथाभूते सामर्थ्यम्। तद्विशेषास्तु कार्यविशेषं प्रयोजयन्ति शाल्यादिवदिति युक्तमुत्पश्यामः।

कस्य पुनः प्रमाणस्यायम् व्यापारकलाप इति चेत् तदुत्पत्तिनियमहेतोः प्रत्यक्षानुपलम्भस्येति ब्रूमः। अथ न्यायेन विना न ते परितोषः। अस्तु तमपि। यद्यथा यदङ्कुरं प्रत्यप्रयोजकं न तदीयजातीयं यथा शिलाशकलम् अङ्कुरं प्रत्यप्रयोजकञ्च कुसूलनिहितं बीजमभ्युपेतं परैरिति व्यापकानुपलब्धिः प्रसङ्गहेतुः। विपर्ययेऽपि किम्बाधकमिति चेत् अङ्कुरस्य जातिप्रतिनियमाकस्मिकत्वप्रसङ्ग इत्युक्तं बीजत्वं तस्य प्रत्यक्षसिद्धमशक्यापह्नवमिति चेदस्तु तर्हि विपर्ययः अबीजं तदङ्कुरं प्रतिप्रयोजकं

वय।न्त्यसामग्री मध्यमध्यासीनं बीजं बीजमेवेदं विवादास्पदमिति स्वभावहेतुः। अङ्कुरस्य हि जातिप्रतिनियमो न तावन्निर्निमित्तः सार्वत्रिकत्वप्रसङ्गात् नाप्यन्यनिमित्तः तथाभूतस्य तस्याभावात्। सेयं निमित्तवत्ता विपक्षाद्व्यावर्त्तमाना स्वव्याप्यमादाय बीजप्रयोजकताया मेव विश्राम्यतीति प्रतिबन्धसिद्धिः। अथवा क्षितमङ्कुरयदेव बीज स्वभावत्वं क्वचित् कार्य्ये प्रयोजकं न वा। न चेन्न तत्स्वभावं बीजं तेन रूपेण क्वचिदप्यनुपयोगात् एवञ्च प्रत्यक्षसिद्धं बीजस्वभावत्वं नास्ति सर्वप्रमाणागोचरस्तु विशेषोऽस्तीति विशुद्धा बुद्धिः क्वचिदुपयोगे-प्येकस्य तेन रूपेण सर्वेषामविशेषत्वादुपयोगात् तथा च कथं किञ्चि-देव बीजं स्वकार्य्यं कुर्य्यात् नापराणि न च वस्तुमात्रं तत्कार्य्यं अबीजात्तदनुत्पत्तिप्रसङ्गात् नापि बीजमात्रम् अङ्कुरकारिणोऽपि तदुत्पत्तिप्रसङ्गात् नाप्यङ्कुराद्यन्यतममात्रम् प्रागपि तदुत्पत्ति प्रसङ्गात्। यदा यदुत्पन्नं सत् तत्कार्य्यानुकूलसहकारिमध्यमधिशेते तदा तदेव कार्य्यं प्रति तस्य प्रयोजकत्वमिति चेत् तत् किमवान्तर जातिभेदमुपादाय बीजस्वभावे नैव वा। आद्ये स एव जातिभेदः प्रयो जकः किमायातं बीजत्वस्य द्वितीये तु समानशीलानामपि सहकारि वैकल्यादकरणमित्यायातं तत्तत्सहकारिसान्निध्ये सति तत्तत्कार्य्य प्रयोजकस्य बीजस्वभावस्य सर्वसाधारणत्वादिति। अत्रापि प्रयोगः यद्येन रूपेणार्थक्रियासु नोपयुज्यते न तत्तद्रूपं यथा बीजं कुञ्जरत्वेन किञ्चिदप्यकुर्वन्न कुञ्जरस्वरूपं तथा च शाल्यादयः सामग्रीप्रविष्टा बीजत्वेनार्थक्रियासु नोपयुज्यन्त इति व्यापकानुपलब्धिः प्रसङ्गहेतुः तद्रूपताया अर्थक्रियाम्प्रति योग्यतया व्याप्तत्वात् अन्यथातिप्रसङ्गात्। तद्रूपत्वमेतस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादप्रयोजकमिति चेत् अस्तु तर्हि विप-र्य्ययः यद्यद्रूपं तत्तेनार्थक्रियासूपयुज्यते यथा स्वभावेन सामग्रीनिवे-शिनो भावा बीजरूपाश्चैते कुसूलस्थादय इति स्वभावहेतुः तद्रूपत्व मात्मानन्विता योग्यता वा। तत्कारित्वं किञ्चित् कार्य्यं न च बीजत्वेन

बीजमुपयुज्यते इति बीजानुभवस्यासाधारणं कार्य्यं यत्र बीजत्वं प्रयोजकं तत्र सर्व्वस्माद्बीजादङ्कुरवतीति किमनुपपन्नमिति चेन्न योगिनां तदनुभवस्य तदन्तरेणाप्युपपत्तेः। लौकिकइति चेन्न सत्यमेतत् नत्विदमवश्यं सर्व्वस्माद्बीजादङ्कुरवति इन्द्रियादिप्रत्यासत्तेरसदातनत्वात् असार्व्वत्रिकत्वाच्च। ततश्च योग्यमपि सहकार्य्यसन्निधेर्न करोतीति सिद्धं कार्य्यान्तरमेवातीन्द्रियं सर्व्वबीजाव्यभिचारि भविष्यतीति चेत् तन्न तावदुपादेयम् अमूर्त्तस्य मूर्त्तानुपादेयत्वात् परिदृश्यमान मूर्त्तघटिततया मूर्त्तान्तरस्य तद्देशस्यानुपपत्तेः नापि सहकार्य्यं मिथः सहकारिणामव्यभिचारानुपपत्तेः। अपिचेवं सति प्रयोजक स्वभावो नान्वयव्यतिरेकगोचरः तद्गोचरस्तु न प्रयोजकः दृश्यं कार्य्यं जातमदृश्येनैव स्वभावेन क्रियते दृश्येन त्वदृश्यमेवेति सोऽयं यो ध्रुवाणीत्यस्य विषयः। अथवा व्यतिरेकेण प्रयोगः विवादाध्यासितं बीजं सहकारिवैकल्यप्रयुक्ताङ्कुरादिकार्य्यवैकल्यं तदुत्पत्तिनिश्चय विषयीभूतबीजजातीयत्वात्। यत् पुनः सहकारिवैकल्यप्रयुक्ताङ्कु-रादिकार्य्यवैकल्यं न भवति न तदेवम्भूतबीजजातीयं यथा शिला शकलमिति। नच किमुक्तसाध्यव्यावृत्त्या उक्तसाधनव्यावृत्तिरदाहृता किम्वा परम्परयापि तथाविधप्रसवसामर्थ्यविरहादिति व्यतिरेक सन्देहइति वाच्यं प्रागेव शक्तावीजस्य निराकृतत्वादिति। स्यादेतत् माभूत् सामर्थ्यासामर्थ्यलक्षणविरुद्धधर्म्मसंसर्गः अस्तु बीजत्वमेव प्रयोजकं भवतु च सहकारिसमवधाने कर्त्तृस्वभावत्वं भावस्य तथाच तदसन्निधाने ऽकारणमप्युपपद्यतां तथापि तज्जातीयमात्रएवेयं व्यव-स्था नत्वेकस्मिन् व्यक्तौ करणाकरणलक्षणविरुद्धधर्म्मसंसर्गस्य प्रत्यक्ष सिद्धतया तत्र दुर्व्वारत्वादिति चेन्न विरोधस्वरूपानवधारणात् स खलु धर्म्मयोः परस्पराभावरूपत्वं वा स्यान्नित्यत्वानित्यत्ववत्। धर्म्मिणि तदापादकत्वम्वा शीतोष्णत्ववत् तद्व्याप्यता वा दण्डित्वकुण्डलित्व-वत्। न प्रथमः निर्व्विषयत्वस्यासिद्धत्वात यावत सत्त्वं विषित

करणात् सविशेषणस्य तु विरोधसिद्धावप्यध्यासानुपपत्तेः। यदा यदकरणं हि तदा तत्करणस्याभावो नत्वन्यदा तत्करणस्य नचानयो रेकधर्म्मिसमावेशमातिष्ठामहे। न द्वितीयः भावाभावातिरिक्तयोः करणाकरणयोरसिद्धेः। व्यापारापरव्यपदेशसहकारिभावाभावौ हि करणाकरणे कार्य्यभावाभावौ वा अतिरेकसिद्धावपि स्वकालएव स्वाभावप्रतिक्षेपवत् अकरणीभावमाक्षिपेत् करणं न त्वन्यदा नहि यो यदा नास्ति स तदा स्वाभावं प्रतिक्षेप्तुमर्हति विरोधाभावं वा उत्क्षेप्तुं तथा सति न कदापि तन्न स्यात् नच कदापि तद्विरोधी भवेदिति "नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः" इत्यायातं न वा विरोधः। नन्वेवं सति परिमाणभेदोपि कालभेदेन न विरुध्यत तत्राप्येवं वक्तुं सुकरत्वात् न बाधकबलेन तत्र कालभेदस्य विवक्षितत्वात् तथाहि नारब्धद्रव्यैरेवावयवै र्द्रव्यान्तरमारभ्यते मूर्त्तत्वसमानदेशत्वयोरेकदा विरोधात् तथाचारम्भपक्षे पूर्व्वद्रव्यनिवृत्तिः अनिवृत्तावनारम्भइति। तत्र निवृत्तावाश्रयभेदादेव परिमाणभेदः अनिवृत्तौ संयोगिद्रव्यान्तरानुपचये क्व परिमाणभेदोपलम्भो यो विरोधमावहेत्। तदुपचये तु क्व परिमाणान्तरोत्पत्तिः आश्रयानुत्पत्तेः। अतएव स्थौल्यातिशयप्रत्ययोपि तत्र भ्रान्तः। तस्मात् कालभेदेनापि न परिमाणभेद एकस्मिन् धर्म्मिण्युपसंहर्त्तुं शक्यतइत्यादि पदार्थचिन्ताचतुरैः सह चिन्तनीयम्। अस्तु तर्हीहापि बाधकं बलं प्रसङ्गतद्विपर्य्ययोरुक्तत्वादिति चेन्न तयोः सामर्थ्यासामर्थ्यविषयत्वात् तत्र च उक्तत्वात् आस्तां वा तथापि न ताभ्यां शक्याशक्तेरविवक्षितत्वात् कालभेदएव विरोधः साध्यते तयोरुपसंहर्त्तुं शक्यत्वात् यदा तदेत्युपेक्ष्य यत् समर्थं तत्करोत्येवेति शक्यमिति चेन्न कालनियमाविवक्षायां यत् समर्थं तत्करोत्येवेति कदाचित् स्यात् तथाच सम्भवविधेरत्यन्तायोगोविरुद्धो नत्वयोगः नीलं सरोजं भवत्येवेतिवत्। ननु यदसमर्थं प्रथममासीत् तस्य सामर्थ्यं पश्चादपि कुत आ-

गतं प्रथमं समर्थस्य वा पश्चात् कुत्र गतम्। नैतदेवं तत्तत्सहकारिमत
त्तत्कारकत्वं हि सामर्थ्यम् अतद्वतस्तदन्यवतो वा तदकर्तृत्वमसाम-
र्थ्यम् इदमेवौत्पत्तिकमस्य रूपं ते च सहकारिणः स्वोपसर्पणकारण
वशात् भिन्नकाला इत्यर्थात् कार्य्याणामपि भिन्नकालतेति तथाप्येक
कालस्थ एव भावो जातनष्टः सदा तदा तत्कार्य्यं करोतु उत्पन्नमात्रस्य
तत्स्वभावत्वात् एकदेशस्थवदिति चेत् सोऽयमेककालस्थता स्वरूपा-
पेक्षया सहकारिसान्निध्यापेक्षया वा। आद्ये न किञ्चिदनुपपन्नं नित्या
नामप्येवंरूपत्वात् वर्त्तमानैकस्वभावत्वात् सर्व्वभावानाम्। तदेव तु
क्वचित् सावधि क्वचिन्निरवधीति विशेषः। सावधित्वेऽपि व्यापारफल
प्रवाहप्रकर्षापकर्षाभ्यामविशेषः। द्वितीयस्तु स्यादपि यदि तेषां यौग
पद्यं भवेत् क्रमिणस्तु सहकारिण इत्युक्तं सहकारिसहितः स्वभावेन
करोतीति वक्तरि तु जातनष्ट एव करोत्वित्युत्तरप्रसङ्गो निरर्गल
प्रसरस्येत्यलमनेन। तस्मात् कार्य्यस्य स एव कालः कारणस्य तु स चान्य
श्चेति सम्बन्धिकालापेक्षया पूर्वकालताव्यवहारः। अपि च यदा तदेति
स्थाने यत्र तत्रेति प्रक्षिप्य तयोरेव प्रसक्ततद्विपर्य्यययोः को दोषः न
कश्चिदिति चेत्तर्हि देशाद्वैतं वा कारणभेदो वा आपद्येत आपद्यतां
तदादाय योगाचारनयनगरं प्रवेक्ष्याम इति चेन्न हेतुफलभाववाद
वैरिणमनपोह्य तत्र प्रवेष्टुमशक्यत्वात् तदपवादे वा सत्वाख्यसाधन
शक्तसन्नद्धासिनस्तव बहिर्व्वादसंग्रामभूमावपि कुतो भयम्। ननु
यावत्योऽर्थक्रिया भिन्नदेशास्तावद्भेदं कारणमस्तु को विरोध इति चेन्न
तेषामपि प्रत्येकं तत्प्रसङ्गस्य तदवस्थत्वात् एवमेकस्य जगति वस्तुत-
त्त्वस्याभावे साध्वी क्षणभङ्गसाधनपरिशुद्धिः। अस्तु तर्हि कश्चि-
द्दोष एवानयोरिति चेत् स पुनः कस्मिन् साध्ये किं सामर्थ्यासाम-
र्थ्ययोः किम्वा तद्विरुद्धधर्म्माध्यासेन भेदे आहोस्वित् शक्ताशक्तयो
र्विरोधे। नाद्यः सर्व्वत्र सामर्थ्ये प्रसङ्गाकरणात् सर्व्वत्राशक्तौ क्वचि-
दप्यकरणात् सर्व्वदेशसमानस्वभावत्वेऽप्यस्य स्वोपादानदेश एव तत्तत्

कार्य्यं करोतीति अयमस्य स्वभावः स्वकारणादायातो न नियोगपर्य्यनुयोगावर्हतीति चेत्तर्हि सर्वकालसमानस्वभावत्वेऽपि तत्तत्सहकारिलाभ एव करोतीत्ययमस्य स्वभावः स्वकारणादायात इति किन्न रोचयेः। न द्वितीयः विरुद्धधर्म्माध्यासेनाप्यभेदे भेदव्यवहारस्य निर्निमित्तकत्वप्रसङ्गात् अनैकान्तिकश्च हेतुः कालतोऽपि न भेदं साधयेत्। न तृतीयः विरोधलक्षणयोगे बाधकसद्भावेऽपि विरोधस्यापनेतुमशक्यत्वात् अयोगे वा तदेव चिन्त्यम्। यद्विधाने यस्य निषेधो यन्निषेधे वा यस्य विधानं तयोरेकत्र धर्म्मिणि परस्परापरिहारस्थिततया विरोधः स चेह नास्ति तद्देशकार्य्यकारित्वं हि तद्देशकार्य्याकारित्वेन विरुद्धं तद्विधौ तस्य नियमेन निषेधात् न पुनर्देशान्तरे तत्कार्य्याकारित्वेन तस्यानिषेधात् कथमन्यत्र तदकरणमतत्करणं वा तत्र तत्करणस्याभावोऽपि तु तत्र तदकरणमिति चेत् हन्तैवमभूतविरोधलक्षणव्यावृत्तिर्भिन्नकालप्रकारप्रकारपौनरुक्त्यप्रायं तत्प्रतिसन्दधीथाः।

तस्मात् प्रसङ्गतद्विपर्य्ययस्थितावपि असिद्धो विरुद्धधर्म्मसंसर्गः। ननु यदेकदा यत् करोति तद्यावत् सत्त्वं तत्करोत्येव यथा कश्चिच्छब्दः शब्दान्तरमिति प्रसङ्गोऽस्तु विपर्य्ययस्तु यदेकदा यन्न करोति तत् सर्वदैव तन्न करोति यथा शिलाशकलम् अङ्कुरम्। न करोति चैकदा कुशूलस्थं बीजमङ्कुरमिति चेत् तदेतज्जात्यभिप्रायेण वा स्यात् व्यक्त्यभिप्रायेण वा स्यात्। प्रथमे द्वयमपि अनैकान्तिकम् अनियमदर्शनात् द्वितीये द्वयमप्यन्यथासिद्धं एकान्तासामर्थ्यप्रयुक्तत्वादत्यन्ताकरणस्य सामर्थ्ये सति सहकारिसन्निधिप्रयुक्तत्वात् करणनियमस्य। एतेन यद्यत्करोति तत्तदुत्पन्नमात्रं यथा कर्म्म विभागं यदुत्पन्नमात्रं यन्न करोति तन्न कदाचिदपि यथा शिलाशकलमङ्कुरमिति निरस्तम् अत्रापि पूर्ववदनैकान्तान्यथासिद्धी दोषाविति। नापि तृतीयः क्षणिकत्वानित्यत्वादेरपि परस्पराभाववत्तामात्रेणैव विरोधप्रसङ्गादिति।

अस्तु तर्हि तस्यैव तेनैव सहकारिणा सम्बन्धोऽसम्बन्धश्चेति विरोधः न विकल्पानुपपत्तेः तथाहि सम्बन्धिनः सम्बन्धान्तरे स्वाभावस्वाभाव्यं वा विरुद्धेत अभावप्रतियोगित्वं वा तदैवेति सहितं वा तत्रैवेति सहितं वा उभयसहितं वा तथैवेति सहितं वा। न प्रथमः अनभ्युपगमात्। न द्वितीयः सत्कार्य्यप्रतिक्षेपात्। न तृतीयः प्राक्प्रध्वंसाभावयोर्भावसमानकालत्वानभ्युपगमात्। न चतुर्थः सहि न तदैवास्तीति यौगपद्यनियमेन सम्बन्धिनोस्तदसिद्धेः इतएव तत्सिद्धावितरेतराश्रयत्वं नियमसिद्धौ हि विरोधसिद्धिः तत्सिद्धौ तु भेदे सति नियमसिद्धिः। नचान्यतस्तत्सिद्धिस्तदभावात् अनियतोपसर्पणापसर्पणकारणप्रयुक्तत्वाच सम्बन्धासम्बन्धयोः नापि विनाशस्य अहेतुकत्वात् अयं विरोधोऽर्थात् सिध्यति तस्याप्यसिद्धेः ध्रुवभावित्वे तु वक्ष्यामः। नापि पञ्चमः नहि तदेव तत्र सहकार्य्यस्ति नास्ति चेति अभ्युपगच्छामः।

ननु समवधानं नाम सहकारिणां धर्म्मः संयोगोभवद्भिरिष्यते स च तेभ्योऽतिरिक्तोऽव्याप्यवृत्तिश्चेत्यपि। तथाच सएव तदेव तत्रैवास्ति नास्ति चेति अनतिरेके स्थिरवादिनोव्यस्तान्यपि वीजवारिधरणिधामानि तान्येवेति तेभ्योपि कार्य्योत्पत्तिप्रसङ्गात्। व्याप्यवृत्तित्वे तु सर्वत्र रक्तादिविभ्रमशब्दादिकार्य्योत्पत्तिप्रसङ्गात्। तस्मात् संयुक्तेभ्योऽन्यएव संयुक्तस्वभावाः परमाणवोजाताइत्येव न्यायः। नैतदेवं क्षणिकपरमाणावप्यस्य विरोधस्य दुर्वारत्वात् तथाहि पूर्वदिगवस्थितः परमाणुर्यथापरदिगवस्थितेन परमाणुना परदिगवच्छेदेनाहतरूपउत्पन्नः तथैव पूर्वदिगवच्छेदेनापि नवा उभयथा वा आद्ये उभयतोप्यनुपलब्धिप्रसङ्गः द्वितीये तूभयतोप्युपलम्भापत्तिः तृतीये पुनः सएव दुरात्मा विरोधः। सएव तेनैव तदैवाहतोऽनाहतश्चेतिप्रकारभेदमादायाविरोधइति चेत् कः पुनरसौ दिगन्तरावच्छेदः यदि हि यद्दिगवच्छेदेन संयुक्तस्तद्दिगवच्छेदेनैवाऽसंयुक्तोपि

ततोविरोधः स्यादिह तु नैवमिति चेत् हन्त संयोगसंयोगिनोर्भेद पक्षेपि यद्ययं सिद्धान्तदृष्टान्तः स्यात् कीदृशो दोष इति । एतेन व्यतिरेकपक्षोपि निरस्तः । अधिकञ्च तत्राश्रयहेतुदृष्टान्तसिद्धौ प्रमाणाभावः अवस्तुनि प्रमाणाप्रवृत्तेः प्रमाणप्रवृत्तावलीकत्वानुपपत्तेः । एवमत्र व्यवहारे स्ववचनविरोधः स्यादिति चेत् तत् किं स्ववचनविरोधेन तेषु प्रमाणमुपदर्शितं भवेत् व्यवहारनिषेधे व्यवहारोपि वा खण्डितः स्यात् अप्रामाणिकोऽयं व्यवहारोऽवश्याभ्युपगन्तव्यइति वा भवेत् । न तावत् प्रथमः नहि विरोधसहस्रेणापि स्थिरस्य क्रमादिविरहे वा प्रत्यक्षे वा प्रत्यक्षमनुमानं वा दर्शयितुं शक्यं तथात्वे वा कृतं भेदकल्पनेन । द्वितीयन्त्वित्यतएव प्रामाणिकैः अवचनमेव तर्हि प्राप्तं किं कुर्म्मो यत्रवक्तव्यं सर्वथैवानुपपन्नं तत्रावचनमेव श्रेयः त्वमपि परिभावय तावत् निष्प्रामाणिके मूकवावदूकयोः कतरः श्रेयान् एवं विदुषापि भवता न मूकीभूय स्थितम् अपि तु व्यवहारः प्रतिषिद्धएवा सति इति चेत् सत्यं यथा अप्रामाणिकः स्ववचनविरोधो मा प्रसाङ्क्षीदितिमन्यमानेन त्वया अप्रामाणिकएव व्यवहारोऽसति स्वीकृतस्तथास्माभिरपि प्रमाणचिन्तायामप्रामाणिको व्यवहारो माप्रसाङ्क्षीदिति मन्यमानैरप्रामाणिकएव स्ववचनविरोधः स्वीक्रियते यदि तूभयत्रापि भवान् समदृष्टिः स्यादस्माभिरपि तदा न किञ्चिदुच्यते इति । तृतीये त्वप्रामाणिकस्याप्यवश्याभ्युपगन्तव्यत्वेति कस्येयमाज्ञेति भवानेव प्रष्टव्यः । व्यवहारस्य सुदृढ़निरूढ़त्वादिति चेदप्रामाणिकस्य सुदृढ़निरूढ़त्वेति व्याघातः कथञ्चिदपि व्यवस्थितत्वादिति चेत् अप्रामाणिकत्वेन कथञ्चिदपि व्यवतिष्ठते प्रामाणिकत्वेत्तदेवोच्यतामिति वादे व्यवस्था अल्पवित्तत्वयोस्तु पक्षादिषु प्रमाणप्रश्नमात्रप्रवृत्तस्य न स्ववचनविरोधः तत्र प्रमाणेनोत्तरमनिष्टमप्राप्यत्वञ्च अप्रमाणेनैव तूत्तरे स्ववचनेनैव भङ्गः मदुक्तेषु पक्षादिषु प्रमाणं नास्तीति स्वयमेव स्वीकारात् । अनुत्तरेत्वप्रतिभैवेति

यदि च व्यवहारस्वीकारे विरोधपरीहारः स्यात् असौ स्वीक्रियेतापि नत्वेवं न खलु सकलव्यवहाराभाजनस्य तन्निषेधव्यवहारभाजनत्वेति वचनं परस्परमविरोधि। विधिव्यवहारमात्राभिप्रायेणाभाजनत्ववादे कुतो विरोध इति चेत् हन्त सकलविधिनिषेधव्यवहाराभाजनत्वेन किञ्चिद्व्यवह्रियते न वा उभयथापि स्ववचनविरोध उभयथाप्यवस्तुनैव तेन भवितव्यं वस्तुनः सर्वव्यवहारविरहानुपपत्तेः। नेतिपक्षे सकल विधिनिषेधव्यवहारविरहीत्यनेनैव व्यवहारेण विरोधात् अव्यवहृतस्य निषेद्धुमशक्यत्वात् व्यवह्रियत इतिपक्षे विषयस्वरूपपर्य्यालोचनयैव विरोधात् नहि सर्वव्यवहाराविषयश्च व्यवह्रियते चेति यदि चावस्तुनो निषेधव्यवहारगोचरत्वं विधिव्यवहारगोचरतापि किन्न स्यात् प्रमाणाभावस्योभयत्रापि तुल्यत्वादिति वन्ध्यासुतस्यावक्तृत्वेऽचेतनत्वादिकमेव प्रमाणं वक्तृत्वे तु न किञ्चिदिति चेन्न तथापि सुतत्वस्य विद्यमानत्वात् नहि वन्ध्यायाः सुतो न सुतः तथा सति स्ववचन विरोधात् वचनमात्रमेतत् न तु परमार्थतः सुत एवासाविति चेन्न अचेतनत्वस्याप्येवंरूपत्वात् चेतनादन्यत् स्वभावान्तरमेव ह्यचेतनमुच्यते चेतननिवृत्तिमात्रमेवेह विवक्षितं तच्च सम्भवत्येवेति चेन्न तथाप्यसुतत्वनिवृत्तिमात्रस्यैव विवक्षितत्वात् असुतत्वनिवृत्तिमात्रस्य स्वरूपेण प्रतिज्ञातेऽपरसामर्थ्ये समर्थमर्थान्तरमवसेयमनन्तर्भावाच्च कुतो हेतुत्वमिति चेन्न अचैतन्येऽप्यस्य न्यायस्य समानत्वात् व्यावृत्तिरूपमपि तदेव गमकं यदतस्मादेव यथा शिंशपात्वं वन्ध्यासुतत्वमसुतादिव घटादेः सुतादपि देवदत्तादेर्व्यावर्त्तते अतो न हेतुरिति चेन्न अचैतन्यमपि अस्यैवंरूपमेव नहि वन्ध्यासुतश्चेतनादिव देवदत्तादेरचेतनादपि काष्ठादेर्न व्यावर्त्तते। वक्तृत्वं वस्त्वेकनियतो धर्म्मः स कथमवस्तुनि स्याद्विरोधादिति चेन्न स पुनरयं विरोधः कुतः प्रमाणात् सिद्धः किं वक्तृत्वविविक्तस्यावस्तुनो नियमेनोपलम्भात् आहोस्विद्वस्तुविविक्तस्य वक्तृत्वस्यानुपलम्भादिति न तावदवस्तु केनापि प्रमाणेनोपलम्भ

गोचरत्वाभावे वा नावस्तुनाप्युत्तरः समानत्वात् । नहि वस्तुत्वमिव अवस्तुत्वमपि वस्तु विविक्तं कस्यचित् प्रमाणस्य विषयः । तद्विविक्त कल्पनमात्रं तावदस्तीति चेत् तत् वस्तुविकल्पनेपि को वारयिता ननु वस्तुत्वं वचनं प्रति कर्तृत्वं तच्चावस्तुनि तस्य सर्वसामर्थ्य विरहलक्षणत्वादिति चेत् अवस्तुत्वमपि कथं तत्र तस्य वचनेतर कर्तृत्वलक्षणत्वादिति । सर्वसामर्थ्यविरहे वचनसामर्थ्यविरहो न विरुद्धइति चेत् सर्वसामर्थ्यविरहो वन्ध्यासुतस्य कुतः प्रमाणात् सिद्धः । अवस्तुत्वादेवेति चेत् नन्वेतदपि कुतः सिद्धं सर्वसामर्थ्यवि- रहादिति चेत् सोऽयमितरेतरः केवलैर्वचनैर्निर्धनाधमर्णिकइव साधून् भ्रामयन् परस्पराश्रयदोषमपि न पश्यति क्रमयौगपद्यविरहादिति चेन्न तद्विरहसिद्धावपि प्रमाणानुयोगस्यानुवृत्तेः सुतत्वे च परामृश्य माने तदविनाभूतसकलवस्तुत्वादिधर्म्मप्रसक्तौ कुतः क्रमयौगपद्यविरह साधनस्यावकाशः कुतस्तराञ्चावस्तुत्वसाधनस्य कुतस्तमाञ्चावस्तुत्व साधनानां तस्मात् प्रमाणमेव सीमाव्यवहारनियमस्य तदतिक्रमेत्व- नियमएवेति । नन्वप्रतीते देवदत्तादौ स किं गौरः श्यामोवेति वैयात्यं विना प्रश्नः तत्रापि यद्येकोऽप्रतीतपरामर्शविषयएवोत्तरं ददाति न गौरइति अपरोपि किन्न दद्यान्न श्यामइति । नचैवं सति काचिदर्थ सिद्धिः प्रमाणाभावविरोधयोरुभयथापि तुल्यत्वादिति । नन्वप्रतीते व्यवहाराभावइति युक्तं कूर्म्मरोमादयस्तु प्रतीयन्तएव नह्येते विकल्पा किञ्चिदर्थभेदमनुल्लिखन्तएव उत्पद्यन्ते नच प्रमाणास्पदमेव व्यवहारा स्पदमिति तत्त्वमुक्तं तथाहि प्रश्नविषयाणामिति ज्ञानमन्यथाख्यातिर्वा स्यात् असतख्यातिर्वा । न तावदाद्यस्ते रोचते तथासति किञ्चिदा- रोप्यं किञ्चिदारोपविषयइति स्यात् तथाचारोपविषयस्यैवास्ति आरोपणीयस्यान्यत्रैवेति जितं नैयायिकैः । नापि द्वितीयः कारणा- नुपपत्तेः । इन्द्रियस्य ज्ञानजनने विषयाधिपत्येनैव व्यापारात् । लिङ्गशब्दाभासयोरप्यन्यथाख्यातिमात्रजनकत्वात् अपरिचितस्या-

यथोक्तसत्ख्यातिजनकत्वे शशविषाणादिशब्दात् कूर्मरोमादिविकल्पानामप्युत्पत्तिप्रसङ्गात् नियामकाभावात् सहि सङ्केतो वा स्यात् शब्दस्वाभाव्यं वा आद्यस्तावत् सङ्केतविषयाप्रतीतेरेव पराहतः तत एव तत्प्रतीताबितरेतराश्रयत्वं यदशङ्केतबलेनैव प्रतीतौ स्वार्थपरित्यागः तथाचानन्विताः पदार्था एवान्विततया परिस्फुरन्तीति विपरीत ख्यातिरेवावर्त्तते स्वार्थपरित्यागे तु पुनरप्यनियमः असामयिकार्थ प्रत्यायनात् शब्दस्वाभाव्यात्तु नियमे व्युत्पन्नवदव्युत्पन्नस्यापि तथाविध विकल्पोदयप्रसङ्गादिति वासनाविशेषादिति चेत् अथासदुल्लेखिनः प्रत्ययस्य वासनैव कारणं उत वासनापि न तावदाद्यः शशविषाणादि प्रत्ययानां सदातनत्वप्रसङ्गात् कदाचित् प्रबोधात् कदाचिदिति चेत् प्रबोधोऽपि सहकार्य्यन्तरं वा अतिशयपरम्परापरिपाको वा आद्ये वासनैवेति पक्षानुपपत्तिः द्वितीयेपि यद्यर्थान्तरप्रत्यासत्तेस्तदा पूर्ववत् स्वसन्ततिमात्राधीनत्वे बाह्यवादव्याघातः नीलादिबुद्धीनामपि वासना परिपाकादेवोत्पादात् वासनापीति पक्षे तु तदन्योपि हेतुः कश्चिद्वक्तव्यः सच विचार्य्यमाणः पूर्वन्यायान्नातिवर्त्तत इति । नच शशविषाणादिशब्दानामसदर्थः सह सम्बन्धावगमोपि तथाहि परबुद्धीनामनुल्लेखात् तद्विषयस्याप्यनुल्लेख एव । नचार्थक्रियाविशेषोप्यस्ति यतो विषयविशेषमुन्नीय तत्र सङ्केतोऽग्रह्यतां नच सङ्केतयितुरेव वचनात्तदवगतिः तद्विषयाणां सर्वेषां वचनानामप्रतीतविषयत्वेनागृहीतसमयतया अप्रतिपादकत्वात् । नच शशविषाणमुच्चारयतः कश्चिदभिप्रायो ऽस्तीति तद्विषयोऽस्य वाच्य इति सुग्रहः समय इति वाच्यं नह्येव मात्रात् समयग्रहः । गां बधानेत्युक्ते अप्रतीतशब्दार्थस्याभिप्रायमात्र प्रतीतौ समयग्रहप्रसङ्गात् नच विशेषान्तरविनाकृतः कल्पनामात्र विषयोऽस्य वाच्य इति साम्प्रतं घटकूर्मरोमादीनामपितदर्थत्वप्रसङ्गात् । नच सर्वे प्रतिपत्तारः स्वस्ववासनयाऽसदर्थशब्दसम्बन्धप्रतिपत्ति भाज इति साम्प्रतं परस्परवार्त्तानभिज्ञतया अपदार्थत्वप्रसङ्गात् नहि

स्वयङ्कृतसमयमग्राहयित्वापरोव्यवहारयितुं शक्यते नच व्यवहारोप
दर्शनान्तरेण ग्राहयितुमपि। नच गां बधानेतिवत् शशविषाणपदार्थे
व्यवहारः नचायमश्वस्य इतिवदुपदेशः नच यथा गौस्तथा गवय
इतिवदुपलक्षणातिदेशः नचेह प्रभिन्नकमलोदरे मधूनि मधुकरः
पिबतीतिवत् प्रसिद्धपदसामानाधिकरण्यम्। तदमूः शशविषाणादि
कल्पनाः नासत्ख्यातिरूपास्तथात्वे कारणाभावात्। मूकस्वप्नवदासां
व्यावहारिकत्वप्रसङ्गाच्च तस्मादन्यथाख्यातिरूपा एवेति नैतदनु-
रोधेनाप्यवस्तुनो निषेधव्यवहारगोचरत्वमिति भवतु वा सत्ख्याति-
स्तथापि न ततो व्यतिरेकः प्रामाणिकः।

तथाहि कोऽयं व्यतिरेकोनाम यद्यतोव्यतिरिच्यते तस्य तथा-
भावोवा तदभावस्वभावत्वं वा। तत्र न तावत् क्रमयौगपद्ययोः
शशविषाणे अभावः प्रमाणगोचरः उत्तरहितभूभृत्कटकवत्
क्रमयौगपद्यरहितस्य शशविषाणस्य प्रमाणाविषयत्वात्। नापि
क्रमयौगपद्याभावरूपत्वं शशविषाणस्य प्रामाणिकं घटाभाववच्च
शशविषाणस्य प्रमाणेनानुपलम्भात् घटाभावोपि न प्रमाणगोचर
इति चेन्न तद्विविक्ततरस्वभावस्य तस्य प्रमाणतएव सिद्धेः असिद्धौ वा
तत्राप्यव्यवहारएव। घटस्तावत् स्वाभावविरहस्वभावः प्रमाणसिद्धः
तद्रूप्येण कदाचिदप्यनुपलम्भात्। एतावतैव तदभावोपि घटविरह
स्वभावः सिद्धइति चेन्न घटाभावस्य तदभावविरहस्वभावत्वानभ्युप-
गमात् नचान्यस्य स्वभावे प्रमाणगोचरे तदन्योऽपि सिद्धः स्यादिति
प्रसङ्गात्। एवम्भूतावेव घटतदभावौ यदेकस्य परिच्छित्तिरेवा पर-
स्परव्यावृत्तिरिति चेन्न घटवद्घटाभावस्यापि प्रामाणिकत्वानभ्युपगम
स्वभाववादानवकाशात् प्रमाणसिद्धे हि वस्तुनि स्वभाववादावलम्बनं
नतु स्वभाववादावलम्बनेनैव वस्तुसिद्धिरिति भवतामेव तत्र तत्र जय-
दुन्दुभिः। तत् किमिदानीं स्वाभावविरहस्वभावोघटः प्रमाणेनैव
सिद्धस्तव दृष्ट्या एवमेतत् घटो हि यादृक् तादृक्स्वभावस्तावत्

प्रमाणपथमवतीर्णः तस्य च यदि परमार्थतोऽभावोऽपि कश्चित् स्यात् परमार्थतः सोऽपि तद्विरहस्वभावइति तथैव प्रमाणेनानुवेदितः स्यात् । नचैतदभ्युपगम्यते भवता तस्मात् घटवत् तदभावस्यापि प्रामाणिकत्वेनैवानयोः परस्परविरहलक्षणव्यतिरेकसिद्धिः अप्रामाणिकत्वे त्वनयोरपि न तथाभाव इति प्रथमविकल्पादिष्वपीयमेव गतिः ।

ननु काल्पनिकरूपसम्पत्तिरेवास्त्वनुमानाङ्गं तत्र तस्याः सर्व्वत्र सुलभत्वात् । ननु पक्षसपक्षविपक्षास्तावदवस्तुवस्तुभेदेन द्विरूपाः तत्र ये कल्पनोपनीतास्तत्र काल्पनिकाएव पक्षधर्म्मत्वान्वयव्यतिरेकाः प्रमाणोपनीतेषु तु प्रामाणिकाएवेति विभागः । तदिह काल्पनिकाश्रिरमे यद्यपि प्रमेयत्वादेर्व्याप्तिः काल्पनिकी सिद्धा तथापि प्रामाणिकाज्जलहृदादेः प्रामाणिक्येवैषितव्या सा च न सिद्धेति कुतस्तस्य हेतुत्वम् एवंप्रामाणिके शब्दे पक्षीकृते प्रामाणिकएव हेतुसद्भावो वक्तव्यः । नचासौ चाक्षुषत्वस्यास्तीति सोऽपि कथं हेतुः एवं कृतकत्वस्यापि वस्त्वेकनियतस्य धर्म्मस्य वास्तवएवान्वयोवक्तव्यः वस्तुनोविपक्षाच्च वास्तवएव व्यतिरेकः । नच तौ तस्य तत्कथमसावपि हेतुरिति प्रलपितमेतत् नहि नियामकमन्तरेण सम्पदं प्रति कल्पना त्वरते विपदम्प्रति तु विलम्बतइति शक्यं वक्तुं तथा च निरग्निकमपि कूर्म्मरोम सधूममिति कल्पनामात्रेण विपक्षवृत्तित्वात् धूमोपि नाग्निं गमयेत् वास्तव्यां रूपसम्पत्तौ किमनेन काल्पनिकेन दोषेणेति चेत् तर्हि वास्तव्यामसम्पत्तौ किं काल्पनिक्या तयेति समानं विरोधाविरोधौ विशेषइति चेत् कुतएव उभयोरेकत्र वस्त्ववस्तुत्वादन्यथा वस्तुत्वादिति चेत्तत् किं काल्पनिकोपि धूमो वस्तुभूतो येन कूर्म्मरोमत्वेन सह विरोधः स्यात् क्वचिद्वस्तुभूतइति चेत् निर्धूमत्वमपि क्वचिद्वस्तुभूतमेवेति तेनापि विरोधएव । तस्माद्यथा काल्पनिकी विपत्तिर्न दोषाय तथा काल्पनिकी सम्पत्तिरपि न गुणायेति व्यतिरेकभङ्गः ।

अस्तु तर्हि ध्रुवभावित्वेन विनाशस्याहेतुकत्वे सिद्धे क्षणभङ्गः न विकल्पानुपपत्तेः तद्धि तादात्म्यं वा निरूपाख्यत्वं वा तत्कार्यत्वं वा तद्व्यापकत्वं वा अभाव एव वेति। न पूर्व्वः निषेध्यनिषेधयोरेकत्वानुपपत्तेः उपपत्तौ वा विश्वस्य वैश्वरूप्यानुपपत्तेः। ननु कालान्तर अर्थक्रियां प्रत्यशक्तिरेवास्य नास्तिता सा च कालान्तर समर्थेतरस्वभावत्वमेवेति चेत् नन्वयमेव क्षणभङ्ग अथाचासिद्धमसिद्धेन साधयतः कस्ते प्रतिनन्दः। अपि च देशान्तरकालान्तरानुषक्तित्वस्य नास्तिता यद्ययमेव नूनमनक्षरमिदमुक्तं यदयमेव देशान्तर कालान्तरानुषक्तीति यदि वा स्वदेशकालवत् कालान्तरदेशान्तरयोरपि नास्तितानुषङ्गेऽस्तित्वप्रसङ्गः अशक्तेः कथमस्तु शक्तेः सत्त्वलक्षणत्वात् इति चेत् कालान्तरकार्य्यं प्रति स्वकालेऽशक्तिरसत्त्वं किम्वा स्वकार्य्यमपि प्रतिकालान्तरेऽशक्तिरसत्त्वम् आद्ये स्वकालेऽप्यसत्त्वप्रसङ्गः तदानीमपि तादूप्यात् कालान्तरकार्य्यं प्रत्येवमेतत् इति चेत् किमयं मन्त्रपाठः नहि योयत्राशक्तः स तदपेक्षया नास्तीति व्यवह्रियते नहि रासभापेक्षया धूमोजगति नास्ति तत् कस्य हेतोः नह्यशक्तस्य स्वरूपं निवर्त्ततइति। द्वितीये तु यदि कालान्तराधाराशक्तिः कथं तदात्मिका। तदाधारा चेत् तदैवासत्त्वप्रसङ्गः कालान्तरे तु विपर्य्ययः। तस्मात्।

> विधिरात्मास्य भावस्य निषेधस्तु ततः परः।
> सोऽपि चात्मेति कः प्रेक्षः प्रत्ययन्नपि न लज्जते॥

अस्तु तर्हि भावस्वरूपातिरिक्ता निवृत्तिर्नामकाचिदस्य सोपाख्येति शेषः। नन्वयमपि क्षणभङ्गस्योद्धारः सच कार्य्याशिगुणाधितोवर्त्तत भवतु वा निवृत्तिरसमर्था तथाप्यहेतुकत्वे तस्याः किमायातम्। तुच्छस्य कीदृशं जन्मेति चेत् यादृशः कालदेशनियमः। सोऽपि तस्य कीदृश इति चेदेवं तर्हि न घटनिवृत्तिः क्वापि कदापि सर्व्वत्रैव सदैवेति स्यात्। भवतु प्रथमएवेति चेत् सोऽयं भावनास्तिता स्वरूपप्रतिषेधा

वा अभावप्रतियोगित्वेन निवृत्तिस्वरूपनिरुक्तिर्वेति । आद्ये भावस्यैव सदातनत्वप्रसङ्गः द्वितीयेतु निवृत्तेरेवेति । अस्तु तर्हि कार्य्यत्वमेव ध्रुवभावित्वं न तस्यापि कार्य्यमिति पक्षे विरोधात् तस्यैव कार्य्यं इत्यसिद्धेः । यत्किञ्चिदुत्पन्नमात्रस्य कार्य्यं सएव तस्य नाशइति चेत् तर्हि यस्याः सामग्र्या यत् कार्य्यं तत्तदतिरिक्तानपेक्षमिति साधनार्थः तमिमं कोनाम नानुमनुते कार्य्यमेव विनाशइति केनानुरोधेन व्यवहर्त्तव्यं किन्तदितरवत्त्वात् कार्य्यस्य किम्वा तदितरस्वरूपत्वात् । न तावत् पूर्व्वः सहकारिष्वपि तथाभावप्रसङ्गात् विरहस्वरूपानिरुक्तेश्च । न द्वितीयः सहि कार्य्यकाले कारणस्य योग्यानुपलम्भनियमाद्वा भवेत् व्यवहारानुरोधाद्वा अतिरिक्तविनाशबाधकानुरोधाद्वा । न प्रथमः उपलभ्यन्ते हि पटकाले वेमादयः । सभस्वेति चेत् किमत्र प्रमाणम् । अभेदेपि किम्प्रमाणमिति चेत् माभूत्तावत् सन्देहस्थितावपि अनुपलब्धिरनवलम्बनविघ्नमिति । न द्वितीयः नहि पटोजात इत्युक्ते तन्तवोनष्टा इति कश्चिद्व्यवहरति पटस्यानतिरेकात् तन्तुमात्रजन्मनि भेदाग्रहादव्यवहारइति चेन्न तर्हि व्यवहारावलम्बनमपि विसभागसन्ततौ । कथञ्चिद्व्यवहारावलम्बनमस्तीति चेत् नैतदेवं यदि हि तन्तुनाशे च पटनिवृत्तिः । तर्हि कथं तदाश्रयस्तदात्मकोवा पटः प्राक् अन्यैवासाविति चेन्न तावज्जातिकृतमन्यत्वमुपलभ्यते व्यक्तिकृतन्तु नाद्यापि सिध्यति अतएव तत्सिद्धावितरेतराश्रयत्वं तथापि यद्येवं स्यात् कीदृशोदोषइति चेत् न कश्चित् केवलप्रमाणाभावव्यवहारानुरोधश्च तदसिद्धावपि सिध्यतस्तस्य निमित्तान्तरापेक्षणात् अपि च तन्तुविनाशः सामान्यतस्तन्तुविरुद्धस्वभावो वा स्यात् तद्विपरीतो वा स्यात् आद्ये कथं तन्त्वन्तरं नहि सामान्यतो नीलमनीलविरुद्धत्वस्वभावमनीलान्तरं द्वितीये कथन्तद्विरोधी नहि नीलं सामान्यतोपि नीलान्तरविरोधि । विशेषमात्रएवायं विरोधइति चेत् तत् किं सामान्यतोऽनुभयस्वभावएव विनाशः । ओमिति ब्रुवतोऽन्य-

तदनुपादाय विनाशव्यवहारानुपपत्तिः। सामान्यस्यालीकत्वात् तत्र विरोधोऽपि किं करिष्यतीति चेत् विलीनमिदानीं विरुद्धधर्म्माध्यासेन भेदप्रत्याशया तस्य तदाश्रयत्वात्। अनतिरिक्ताभावपक्षे यथा पटः पटान्तराभाववांश्च तज्जातीयस्याभावो वा पटविरोधी पटान्तरसहवृत्तिश्चेति न कश्चिद्विरोधः तथा कार्य्याभावपक्षेऽपि भविष्यतीति नैतदेवं प्रतियोगिना हि तादात्म्यसम्बन्धैकजातीयत्वानि नेष्यन्ते अप्रतियोगित्वप्रसङ्गात् भिन्नकालत्वात् सामान्यतो विरुद्धधर्म्मसंसर्गाच्च अप्रतियोगिना तु संसर्गे को दोषः नहि भेदविजातीयत्वैककालताः संसर्गविरोधिन्यः तादात्म्यं हि संसर्गित्वे विरुद्धं विरोधित्वञ्च ते च नेष्यन्त एव। नापि बाधकानुरोधः तदभावात्। ननु घटाभावे घटोऽस्ति नवा आद्ये घटवति तदभावः कपाले घटोऽस्तीति तान्यपि तद्वन्ति प्रसज्येरन् नास्तीति पक्षेऽनवस्थाप्रसङ्गः अभावान्तरमन्तरेण तत्र नास्तिताव्यवहारे भावान्तरेऽपि तथाप्रसङ्गः न भावान्तरस्य स्वजातीयत्वेनाविरुद्धसजातीयत्वात् विरुद्धजातीयस्य वा समानजातीयत्वानुपपत्तेः अन्यत्वमात्रेण तथाव्यवहारे तद्वत्यपि प्रसङ्गात् अभावस्य तु विरुद्धस्वभावतयैवाभावान्तरानुभवतर्कयोरभावादिति। भिन्नाभावजन्मनि घटताद्यवस्थायां दोष इति चेन्न घटताद्यवस्थायां हि यदि घटत्वमेव अभिमतमेव तत् तदभावजन्मनि घटोऽघटतामुपैतीत्यभ्युपगच्छामः तत्कालसत्त्वञ्चेन्न तदभावो जातः कालान्तरघटानवस्थानस्वभाव एव हि तदभावः। अस्तु तर्हि निरुपादानत्वं बाधकं जन्मन उपादानव्याप्तत्वात् इति चेन्न धर्म्मिग्राहकप्रमाणबाधात् भावावच्छेदाच्च व्याप्तेः। एतेन निरुपादेयत्वं व्याख्यातं गुणादिसिद्धौ चानैकान्तिकत्वादिति।

अस्तु तर्हि व्यापकत्वं ध्रुवभावित्वमिति चेन्न अतादात्म्यात् अतत्कारणत्वाच्च असद्दिशापि व्याप्तिग्रहो न साहित्यनियमेन विरोधितया विषमसमयत्वात् नापि जन्मानन्तर्य्यनियमेन तद-

सिद्धेः सिद्धौ वा तत एव क्षणभङ्गसिद्धेः किमनेन भविष्यत्ता-मात्रेण । व्यापकत्वमस्तीति चेदस्तु न त्वेतावता क्षेपान्तरानपेक्षत्व-सिद्धिः अद्यतनघटस्य श्वस्तनकपालमालयैवानैकान्तादिति । एतेन सापेक्षत्वे व्यभिचारोऽपि स्यात् विनाशहेतूनां प्रतिबन्धवैकल्यसम्भ-वादिति परास्तं कपालसन्ततितुल्ययोगक्षेमत्वात् विनाशस्येति । अस्तु तर्हि चरमः पक्षः तथाहि विनाशो न जायते अभावत्वात् प्रागभाववत् जातोऽपि वा निवर्त्तते जातत्वात् घटवदिति नैतदेवं प्रागभावो जायते अभावत्वात् विनाशित्वाद्वा प्रध्वंसवत् घटवद्वा अजातोवा न निवर्त्तते अजातत्वात् आकाशवत् शशविषाणवदिति-वदसाधनत्वात् । किमेतेषां दूषणमिति चेत् भावावच्छिन्नव्याप्तिक-त्वादप्रयोजकत्वं प्राक्प्रध्वंसाभावग्राहकप्रत्यक्षबाधः प्राक् पश्चाच्च कार्य्योन्मज्जनप्रसङ्गलक्षणप्रतिकूलतर्कश्च । अथोन्मज्जने कोदोष इति चेत कालविच्छेदप्रत्ययस्यानुभयात्मकत्वप्रसङ्गः अयथार्थत्वे तस्य द्विचन्द्रदर्शनकाले चन्द्रदेशविच्छेदवत् तद्वतः कालाविच्छेद भावस्य प्राक् प्रध्वंससहवृत्तित्वेनाविरोधप्रसङ्गात् यथार्थत्वे तु भेदस्थितौ तदुन्मज्जनानुपपत्तेः एतेन प्रागभावकाले प्रध्वंसोन्मज्जनं तत्काल च प्रागभावोन्मज्जनमपास्तं भाववदभावयोरपि उभयविरोधिस्व-भावत्वादिति ।

कुतः पुनः स्थिरसिद्धिः प्रत्यभिज्ञानात् क्षणिकत्वानुपपत्तेश्च लक्षणाभेदेन व्यभिचारिजातीयत्वात् प्रत्यभिज्ञा न प्रमाणमिति चेन्न अवान्तरलक्षणभेदेनाव्यभिचारनियमात् । किन्तदिति चेत् वि-रुद्धधर्म्मासंसृष्टविषयत्वं सिद्धञ्च तदत्र । एवम्भूतमपि कदाचिद्व्यभि-चरेदिति चेन्न विरुद्धधर्म्मसंसर्गानाक्रान्तिस्यैकत्वप्रत्ययस्य व्यभि-चारे सर्व्वैकत्वोच्छेदप्रसङ्गात् तथाचानेकत्वमपि न स्यादिति भव निष्किञ्चनः । तस्माद्भेदप्रस्तावयां विरुद्धधर्म्मसंसर्गः तदसंसर्गो वाधकं भेदव्यावृत्तिरिति । भेदाभेदव्यवहारमर्य्यादानिष्कम्पप्रदीप

कुड्यलेषु निपुणं निभालयन्तोऽपि न विरुद्धधर्म्मसंसर्गमीक्षामहे। अथ च प्रत्यभिज्ञानमवधूय तत्र भेदएव पदं विधत्तइति चेत् कस्य प्रमाणस्य बलेन आश्रयनाशस्य उत्ताशननाशहेतुत्वेन विघातत्वात् तस्य चात्र प्रतिक्षणमनुपलब्धेः। वर्त्ति तैलयोरुत्तरोत्तरमपचीयमानत्वात् पूर्व्वस्य नाश उत्तरोत्पादश्च न्यायसिद्धइति चेत् नन्वयं प्रत्यनीकधर्म्मसंसर्गएव महत्त्वानल्पत्वयोराश्रयनाशानाशयोर्वा एकत्र तेजस्यनुपपत्तेः। सोऽयं शतं शिरश्छेदेऽपि न ददाति विंशतिपञ्चकन्तु प्रयच्छतीति किमत्र ब्रूमः। भविष्यति तर्हीहापि विरुद्धसंसर्गो दृष्टइति चेत् अथ एवायं स्फटिकइत्यत्र प्रमाणप्रतीतसंसर्गाणां विरोधआशङ्क्यते तत्प्रतीतविरोधानां संसर्गः अथाप्रतीतस्वरूप विरोधसंसर्गाएव केचिद्विरुद्धतया संसृष्टतया वेति। न प्रथमः प्रागेव निराकृतत्वात्। न द्वितीयः योग्यानामनुपलम्भबाधितत्वात् अयोग्यानामपि कारणादिव्याप्यव्यापकविगमविलोकनव्यावर्त्तितत्वात्। न तृतीयः तस्यातिप्रसञ्जकतया सर्व्वैकत्वोच्छेदप्रसङ्गादिति। एतेन प्रत्यभिज्ञानादेव लक्षणाभागमाहृत्य अनुमानेन स्थैर्य्यसिद्धिः। तथाहि विवादाध्यासिताभावः कालभेदेपि न भिद्यते तद्भेदेपि विरुद्ध धर्म्मा संसृष्टत्वात् योयद्भेदेऽपि न विरुद्धधर्म्मसंसृष्टो नासौ तद्भेदेपि भिद्यते यथा प्रतिसम्बन्धिपरमाणुभेदेपि एकः परमाणुः तथाचायं विवादाध्यासिताभावः तस्मात् कालभेदेऽपि न भिद्यतइति। अत्र व्याप्तौ न कश्चित् विप्रतिपद्यते पक्षधर्म्मता तु प्रसाधितैव क्षणिकत्वानुपपत्तिश्चानुगतव्यवहारानन्यथासिद्धेः शब्दलिङ्गविकल्पा हि साधारणं रूपमनुपस्थापयन्तो न तत्रकुत्रीकरणेपि समर्था इत्यविवादं वाह्यार्थस्थितौ स्थिरास्थिरविचारात्। तच्चालीकं वा आकारोवा वाह्यं वस्तु वेति त्रयः पक्षाः तत्र न प्रथमः तद्धि न तावदनुभवादेव तथा व्यवस्थाप्यं तस्यालीकत्वादुल्लेखात् तथात्वे वा प्रवृत्तिविरोधात् नह्यलीकमेव तत् इत्यनभयाप्यर्थक्रियार्थी प्रवर्त्तते अन्यनिवृत्ति

स्फुरणान्नेष दोष इति चेत् एतदेवासत् विधिरूपस्यैव स्फुरणात्। नहि शब्दलिङ्गाभ्यामिव महीधरोद्देशे अनग्निर्भवतीति स्फुरण मपि त्वग्निरस्तीति। यद्यपि निवृत्तिमहं प्रत्येमीति न विकल्पः तथापि निवृत्तिपदार्थोल्लेखएव निवृत्त्युल्लेखः। नह्यनन्तर्भावितविशेषणा वि- शिष्टप्रतीति र्नाम ततो यथा सामान्यमहं प्रत्येमीत्यनुव्यवसायाभावेपि साधारणाकारस्फुरणात् विकल्पधीः सामान्यबुद्धिः परेषां तथा निवृत्तप्रत्ययाक्षिप्ता निवृत्तिबुद्धिरस्माकमिति चेत् हन्त साधारणा- कारपरिस्फुरणे विधिरूपतया यदि सामान्यबोधव्यवस्था किमायात मस्फुरदभावाकारे चेतसि निवृत्तिप्रतीतिव्यवस्थायाः। नह्यगौः पोटेयमिति विकल्पः किन्तु गौरिति ततोन्यनिवृत्तिमहं प्रत्येमीत्येव माकाराभावेपि निवृत्त्याकारस्फुरणं यदि स्यात् कोनिवृत्तिप्रतीतिम- पह्नुवीत अन्यथात्वतत्प्रतिभानं तथेतिव्यवस्थितिरिति गवाकारे चेतसि तुरगबोध इत्यस्तु। नच निवृत्तिमात्रप्रतिभासेपि प्रवृत्तिसम्भवः नह्यघटोनास्तीत्येव घटार्थी प्रवर्त्तते अपि तु घटोस्तीति। अघट- स्यैव निवृत्तिरिति प्रतीतौ नायं दोषइति चेन्न घटनिवृत्त्यप्रतिक्षेपे नियमस्यैवासिद्धेः तत्प्रतिक्षेपे तु वस्तुतोऽन्यविधि र्निषेधप्रतिक्षेप स्यैव विधित्वात्। निवृत्तेरपरिस्फुरणे गां बधानेति देशितोऽश्वमपि बध्नीयात् इति चेन्न भवेदप्येवं यद्यश्वोऽपि गौः स्यात् किन्तु गौर्गौ रश्वोऽश्वइति अन्यथा निवृत्तावपि कुतस्ते समाश्वासइति निवृत्त्यन्तरा वेदनवस्थानिवृत्त्यनिवृत्तितदधिकरणानां स्वरूपसाङ्कर्य्ये प्रवृत्ति- सङ्करः स्यात् स्वरूपभेदेनैव नियमे विधिमात्रप्रतिभासेपि तथा किन्न स्यात्। स्वरूपभेदएवान्यापोहोन्यापोढस्वरूपत्वाद्विधेरिति चेन्न अलीकपक्षे तदभावात् तस्य स्वरूपविशेषवत्त्वेऽलीकत्वप्रसङ्गात् स्व लक्षणस्य च विकल्पानारोहात् अपि च गां बधानेतिदेशितोगवि प्रवृत्तो नाश्वे तदप्रतीतेः। यदा त्वश्वमुपनयते तदा तत्र प्रवृत्त्यु- न्मुखोपि गोरभावं प्रतीत्यैव निवर्त्ततइति किमनुपपन्नम्। स्यादेतत्

नह्यनुभवमवधूय भवितुं क्षममिति कोऽविधिस्फुरणमपह्नुताम् ।
तदुपसर्ज्जनीभूतस्तन्निषेधोऽपि स्फुरत्येव अन्यथा विधेरवच्छेदकत्वानुप-
पत्तेः । नह्यन्यतो विशेष्यमव्यावर्त्तयतो विशेषणत्वं नाम नचान्यतो
व्यावर्त्तनं व्यवच्छित्तिप्रत्यायनादन्यत् ततो यथेन्दीवरपुण्डरीकादि
शब्देभ्यो गुणीभूतनीलधवलादिविधिशेखरा प्रतीतिः तदन्यव्यवच्छेदस्तु
तद्गर्भीभवन्तायमानस्तथा सर्व्वत्रेति चेत् अस्तु तावदेवं विधिस्तु स्फुर
तीत्यत्र सम्प्रति नो निर्बन्धः अन्यथावच्छेद्यावच्छेदकयोरप्रतीतेरवच्छि-
त्तिरपि न स्यात् यथोत्पलादावेव नीलत्वाद्यप्रतीतौ । नच निषेध्य-
मस्पृशती प्रतीतिर्निषेधं स्प्रष्टुमर्हति तस्य तन्निरूपणाधीननिरूपण-
त्वात् । नच निषेधान्तरमेव निषेध्यमितरेतराश्रयप्रसङ्गात् । परान-
पेक्षनिरूपणे तु विधौ नायं दोष इति । ततः प्रतीतावितरेतराश्रयत्व-
मुक्तं सङ्केते स्वार्थ्ये यत्परिहृतं ज्ञानश्रिया तदेतत् ग्राम्यजनधन्धी-
कारणं गोलकादिवत् स्थानान्तरसञ्चारात् स्फुरतु विध्यलीकमिति
चेन्न व्याघातात् किञ्चिदिति विध्यर्थो न किञ्चिदिति चालीकार्थः ।
अतद्रूपपरावृत्तिमात्रे चालीकत्वे स्वलक्षणस्याप्यलीकत्वप्रसङ्गात् ।
रूपमात्रपरावृत्तौ तु कथं विधिर्नाम विध्यंशस्यारोपितत्वादयमेव दोष
इति चेन्न स्वलक्षणविधेर्विकल्पासंस्पर्शात् सामान्यविधेरनभ्युपगमात्
परिशेषादलीकविधौ विरोधस्यैव स्थितेः । भेदाग्रहात् विधि
व्यवहारमात्रमिति चेत् सम्भवेदप्येतत् यदि स्वलक्षणमपि विधित्व-
मपहाय स्फुरेत् यदि चालीकमपि निषेधरूपतां परिहृत्य प्रकाशेत
नचैवमुभयोरपि निरंशतया प्रकारान्तरमुपादाय प्रथनात् अप्रथ-
मानरूपासम्भवाच्च काल्पनिकस्यांशांशिभावस्यातएव मूलएव नि-
हितः कुठारः । साधारणञ्च रूपं विकल्पागोचरो नचालीकं तथा
भवितु मर्हतीति । तस्यातिदेशकार्य्यानुगमो न स्वाभाविकस्तुच्छत्वात्
न काल्पनिकस्तस्याः क्षणिकत्वात् नारोपितोऽप्यन्यथाप्यप्रसिद्धेः ।
भेदाग्रहादैकात्म्यमात्रमनुसन्धीयते इति चेन्न भाविकस्यभेदस्याभावात्

भावे वा काल्पनिकत्वस्य व्याघातात् परमार्थासतः परमार्थाभेद पर्य्यवसायित्वात् आरोपितस्याग्रहानुपपत्तेः अभेदारोपानवकाशाच्च आरोपितासत्त्वस्य परमार्थसत्त्वप्रसङ्गात् चतुःकोटिविनिर्म्मुक्तस्य चातिप्रसञ्जकत्वात् तदग्रहस्य त्रैलोक्येपि सुलभत्वात् । अन्यच्च पारमार्थिकभेद प्रतीतौ कथमभेद आरोप्यतामिति चेत् एवन्तर्हि यस्य प्रतिभासे यन्नारोप्यते नियमेन तस्यैवाप्रकाशे तदारोप्यं न तु यन्नात्मकमात्रस्यातिप्रसञ्जकत्वात् अतएव न व्यधिकरणस्यापि सतोऽसतो वा भेदस्याग्रहो अभेदारोपोपयोगीति ।

नापि न्यायादन्यापोहसिद्धिः तदभावात् । यद्भावाभावसाधारणं तदन्यव्यावृत्तिनिष्ठं यथा अमूर्त्तत्वम् यच्चात्यन्तविलक्षणानां सालक्षण्यव्यवहारहेतुस्तदन्यव्यावृत्तिरूपमिति न्यायौ स्त इति चेन्न कालात्ययापदेशात् । नहि प्रथमानस्य निष्ठान्यायसाध्यानामप्रथन शरीरन्तु चिन्तितमेवेति निष्फलः प्रयासः । यदा चाऽनलीकएव भूतं न्यायस्यानुभवाभासः तदा कैव कथालीके न हि तस्याप्रतीयमान मपि किञ्चिदस्ति यन्न्यायेन साध्यमित्युक्तम् । किञ्चेदं भावाभाव साधारण्यं न तावदुभयरूपत्वं विरोधात् । न तद्धर्म्मत्वमनभ्युपगमात् नहि गोत्वमभावस्यापि धर्म्म इत्यभ्युपगम्यते । न तद्धर्म्मित्वमनैकान्तात् व्यक्तिरपि भावाभावधर्म्मशालिनी न निषेधैकरूपेति । न तदुभय सादृश्य मसम्भवात् अतन्निवृत्त्यैव तथात्वे साध्याविशेषात् । नाप्यस्ति नास्तिसामानाधिकरण्यं विरोधात् अन्यथासिद्धेश्च । नहि यदस्ति तदेव नास्तीति प्रत्ययगोचरः स्यात् । प्रकारान्तरमाश्रित्य स्यादेवेति चेत् एवं तर्हि तमेव प्रकारभेदमुपादाय विधिव्यवस्थायां को विरोधो येन प्रतिबन्धः सिद्ध्येत । तस्य विधिरूपतायामस्ति नाम किमधिक मुपमेयमिति चेत् निषेधरूपत्वेपि नास्ति नाम किमधिकमुपमेयमिति समानम् । अतएव साधारण्यमिति चेत् तथापि किन्तदुभयात्मकात्वमभयपरीहारो वेत्युक्तमेतत् । तस्मादस्तिनास्तिभ्यामुपाध्यन्त-

रोपसम्प्राप्तिः प्राप्तेपाधिनियमोवेति सार्थकत्वं तयोः तदेतद्विधावपि तुल्यम् । प्रान्तायेषविशेषत्वादलीकपक्षे कोपाध्यन्तरविधिस्तन्नि- यमोवेति विशेषदोषः । ततो गोशब्दो गोत्वविशिष्टव्यक्तिमात्रा- भिधायी पर्य्यवसितः तावत्तु विप्रकीर्णदेशकालतया नार्थक्रियार्थि प्रार्थनामनुभवितुमीशतइति प्रतिपत्ता विशेषाकाङ्क्षः । साच तस्या काङ्क्षाक्ति गोष्ठे कालाक्षी धेनुः घटोध्नो महाघण्टा नन्दिनीत्यादिभि र्नियामकैर्विधायकैर्व्वा निवार्य्यतइति विधौ न कश्चिद्दोषः । गोत्व विशिष्टसदसद्व्यक्तिमात्रप्रतीतेस्तदेवास्त्यादिपदप्रयोगवैफल्यमिति चेत् तावन्मात्रप्रतिपत्त्यर्थमेव तत् अनेकप्रतिपत्त्यर्थन्तु तदुपयोगः तस्य प्रागप्रतीतेरित्युक्तम् ।

यत्तु निपुणम्मन्यो विकल्पमेव पश्यति स यज्ज्ञानं यद्भावा- भावसाधारणप्रतिभासं न तेन तस्य विषयत्वं यथा गोज्ञानं स्यान्न नेत्यादि तद्यदि गोविकल्पस्यास्वविषयत्वमेव तद्भावाभावसाधारण्यं गव्यपि वाह्ये तथा ततः साध्याविशिष्टत्वम् । अथान्यादि विशेषा- काङ्क्षा तदासाधारण्यम् । नन्वदाहृते गोविकल्पोऽश्वास्त्यादि विशेष माकाङ्क्षति नियमविधौ तु विरोधएव । नन्वतद्विषयस्य तद्विशेष नियमाकाङ्क्षा नाम गोज्ञानस्यापि विशेषनियमाकाङ्क्षाप्रसङ्गात् । तदीयसदसत्त्वानुपदर्शनश्चेत्तद्यदि स्वरूपमेव ततोऽसिद्धिर्दोषः । नहि गोविकल्पोगोस्वरूपमेव नोपदर्शयतीति मम कदापि सिद्ध तवाप्यद्यापि उपाध्यन्तरञ्चेत् तदानैकान्तः । नहि योयस्योपाध्य- न्तरं नोपदर्शयेत् नासौ तमपीति नियमः । ननु नियमएव तथाहि यत्र यत्समवेतधर्म्मबोधनं तत्र तत्स्वरूपबोधनं यथा गोविकल्पशब्दौ तुरगे तथा तौ गव्यपि नीलत्वाद्यपेक्षयेति व्यापकानुपलब्धिः । धर्म्मि बोधे हि धर्म्माणां कस्यचिद्बोधः कस्यचिदबोध इत्युपकारभेदान्नियमः स्यात् उपकारभेदश्च शक्तिभेदाद्भवेत् नचैवं प्रकृते अनवस्थाप्रस- ङ्गात् । ततः शक्तेरभेदादुपकाराभेदे सर्व्वोपाधिसहितबोधोऽबोधो

वेति द्वयी गतिरिति प्रतिबन्धसिद्धिः। दुष्प्रयुक्तमेतत् उपाधितद्वतो
र्भेदे प्रतिनियतसामग्रीबोध्यत्वादेव तदयोगपद्ये बोधाबोधोपपत्तेः।
प्रतिनियतसामग्रीबोध्यत्वस्यापि स्वभाववैचित्र्यनिबन्धनत्वात् तस्यापि
स्वकारणाधीनत्वात् तस्याप्यन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वात् तस्यापि कार्य्या-
नुमेयत्वादिति। यच्चाग्रहीतेरभेदादित्यादि तत्तदा शोभेत यदि धर्म्मि
मात्राधीनग्रहो धर्म्मात्राधीनो वा तावन्मात्रबोधसामग्र्यधीनो वा
यावदुपाधिबोधः स्यात् नचैवम्। एतेन भेदाद्धर्म्मिणः प्रतीतावपि
शब्दलिङ्गद्वारा धर्म्माणामेव अप्रतीतिः इन्द्रियद्वारापि मा भूदि-
त्यादि कार्य्यस्यैव व्युत्पादनमपास्तम्। तत्तदुपाध्युपलम्भसामग्री
विरहकाले प्रसञ्जितस्येष्टत्वात् विचित्रशक्तिकत्वाच्च प्रमाणानां लि-
ङ्गस्य प्रसिद्ध प्रतिबन्धप्रतिसन्धानशक्तिकत्वात् शब्दस्य समयसीम
विक्रमत्वात् इन्द्रियस्यार्थशक्तेरप्यपेक्षणात्। न तु सम्बन्धोऽर्थ इत्येव
प्रमाणैः प्रत्याय्यते अतिप्रसङ्गात् यस्य तूपाधेरुपलम्भ एव येन धर्म्म्यु-
पलभ्यते तस्यानुपलम्भे स तेन नोपलभ्यत इति परं युज्यते सर्व्वा-
पाध्यनुपलम्भे वा तथा च सिद्धसाधनमिति संक्षेपः।

स्यादेतत् यदीन्द्रियेण समानविषयावेव लिङ्गशब्दौ ततः
प्रतिभासभेदोऽनुपपन्नः। एकविषयत्वं हि विप्रतिभासाभेदेन व्याप्तं
सव्येतरनयनदृष्टवद्दृष्टम्। नचेह तथा यथा हि प्रत्यक्षे चेतसि
देशकालावस्थानियतानि परिस्फुटरूपाणि स्वलक्षणानि प्रतिभान्ति
न तथा शाब्दलैङ्गिकविकल्पेषु। तत्र हि विजातीयव्यावृत्तमिव
परस्पराकारसङ्कीर्णमिवास्फुटमिव प्रत्यक्षापरिचितं किञ्चिद्रूप-
माभासमानमनुभवविषयः। नचोपायभेदमात्रेण प्रतिभासभेद
उपपद्यते नहि प्रतिपत्त्युपायाः प्रतिपत्त्याकारं परिवर्त्तयितुमीशते।
नचैकं वस्तु द्व्याकारमिति प्रतिबन्धसिद्धिः। अस्य प्रयोगः योयः
क्वचित् वस्तुनि प्रत्यक्षप्रतिभासाद्विपरीतप्रतिभासो नासौ तेनैक
विषयः यथा घटग्रहात् पटप्रतिभासः। तथा च गवि प्रत्यक्ष प्रति

भासाद्विपरीतः प्रतिभासोविकल्पकालइति। इदमप्ययुक्तं चित्राचित्र
प्रतिभासाभ्यां मिथोविरुद्धाभ्यां एकनीलविषयाभ्यामनैकान्तात्।
नहि चित्राध्यक्षे यन्नीलं चकास्ति तदेव पश्चान्न केवलं तदेव वा
पुरुषान्तरस्य येनाकारेणैकविषयत्वं तयोर्न तेनैव विरोधो येन
च विरोधो न तेनैकविषयत्वम्। धर्म्मान्तराकारेण हि विरोधो
नीलमात्राकारेण चैकविषयतेति चेत् नन्विहापि धर्म्मान्तराकारेण
विरोधोगोत्ववत् पिण्डमात्राकारेण चैकविषयतेति तावन्मात्रनिरा-
करणेऽसिद्धोहेतुः पूर्व्वत्र सिद्धसाधनम्। नहि ग्राह्यवैक्लिक
विकल्पकाल देशकालनियमादयोपि सर्व्वएव धर्म्मविशेषा विषयभावि
मासादयन्तीत्यभ्युपगच्छामः।

ननु धर्म्मिण्येव स्फुटास्फुटप्रतिभासभेदः कथं न कथञ्चित् यथा
यथाहि धर्म्माः प्रतिभान्ति तथा तथा स्फुटति प्रतिभानव्यवहारः।
यथायथा च धर्म्माणामप्रतिपत्तिः तथातथा प्रतिभानस्य मान्द्यव्यव-
हारः दूरान्तिकादौ प्रत्यक्षेपि लोकानाम्। ननु सर्व्वथैवाप्रतिपत्तौ
विदूरादिप्रत्ययेपि पक्षएवेति चेत् अस्तु। ननु तावतापि धर्म्मधर्म्मि
भेदसिद्धौ प्रत्यक्षबाधस्य तत्सन्देहेपि सन्दिग्धानैकान्तिकस्य वा
परिहारः तावतापि प्रतिभासभेदस्योपपत्तेः यदि च नैवं दूरस्थादि
प्रत्ययेषु कः समाश्वासविषयः यस्मार्थो लभ्यत इति चेत् अन्यथाभो
ऽपि पूर्व्वपूर्व्वोपलब्धानुपमर्द्दनेनैव। नहि सत्त्वद्रव्यत्वपार्थिवत्ववृक्ष-
त्वादिकं परिभूय शिंशपा लभ्यते यत्रार्थक्रियासिद्धिरिति चेत्
सर्व्वेषामनुवृत्तेः। कस्यार्थक्रियेति किन्निश्चायकं न किञ्चित् किन्तु
सङ्कीर्णार्थक्रियाविरहादेकमेव तत्र वस्तु। नचैवंसति प्रतिभासभेद
इत्येकएव प्रत्ययस्तत्र साक्षान्नइति ब्रूम इति चेत् तथापि कतम
इत्यनिश्चये सएवानाश्वासः। असङ्कीर्णापि कार्य्यक्रिया न व्यक्तिः
सामग्रीतः सर्व्वसम्भवात् अतएव न सन्तानतः। नचैकसन्तान
नियताकाचिदर्थक्रिया नाम। काचिदर्थक्रियां प्रति प्रत्यक्षानुपलम्भ

गोचरएव तथा व्यवस्थाप्यत इति चेत्तर्हि दूरसमाद्युपलब्धा अपि तथा व्यवस्थाप्याः । सर्व्वेषामेव तेषां तान्तामर्थक्रियां प्रति प्रयोजकतया अन्वयव्यतिरेकगोचरत्वादिति ।

स्यादेतत् न धर्म्मान्तराकारेण प्रतिभासभेदोभेदहेतुः किन्तु पारोक्ष्यापारोक्ष्यरूपतया । सा हि न धर्म्मभेदानप्युपादाय समर्थयितुं शक्या तेष्वपि परोक्षापरोक्षज्ञानोदयात् । तत्रापि धर्म्मान्तरानुसरणेऽनवस्थानादिति चेन्न तयोरविषयाकारत्वात् । द्विविधोहि ज्ञानधर्म्मो विषयावच्छेदो जातिभेदश्च । तत्र विषयावच्छेदभेदेन विषयस्य भेदस्थितिरभेदनिराकरणं वा नतु द्वितीयेन तस्य कारणभेदेनैवोपपत्तेः श्रुत्यनुमिति स्मृतिवत् । यथा च विषयभेदेपि कारणभेदादेवापरोक्षजातीयमिन्द्रियजं ज्ञानं तथा विषयाभेदेपि कारणभेदादेव परोक्षापरोक्षजातीयमिन्द्रियलिङ्गज्ञानं भवत् केन वार्य्यते । कारणं वा कार्य्यभेदं प्रति कारणभेदोऽप्रयोजकः स्यात् तथाचाकस्मिकः स आपद्येत । जातिभेदोयं नतूपाधिभेदइति किमत्र निरूढ़ं कारणमिति चेत् अनुभवएव । नहि व्यवसायकाले पारोक्ष्यापारोक्ष्यस्मृतित्वानुभूतित्वानि परिस्फुरन्ति असावग्निमानयमग्निमान् सोऽग्निमानितिस्फुरणात् । अनुव्यवसायकाले तु तत्प्रतिभासः अमुमनुमिनोमि इमं पश्यामि तं स्मरामीत्युल्लेखात् । कथं तर्हि परोक्षोऽर्थः प्रत्यक्षश्चेति व्यवहारः यथानुमितो दृष्ट स्मृतइति । यदप्यत्यन्तविलक्षणानामित्यादि तदपि सन्दिग्धानैकान्तिकं विधिनापि तथाभूतेन सालक्षण्यव्यवहारस्य निर्व्वाहात् । तथाह्ययं व्यवहारो न निर्निमित्तो नाप्येकनिमित्तो नाप्यनेकासंसर्गैकनिमित्तः अतिप्रसङ्गात् । ततोऽनेकसंसर्गैकनिमित्तोऽयं परिशिष्यते । तथा च तादृशस्य विधिरूपत्वे कोविरोधः येन व्याप्तिः स्यात् प्रत्युतनिषेधरूपतायामेव विरोधोदर्शितः प्रागिति कृतं पल्लवसमुल्लासैः । नापि प्रवृत्त्यादिव्यवहारनिर्व्वाहकत्वमपोहकल्पनाया

अन्यावभासादन्यत्र प्रवृत्तावतिप्रसङ्गात् अध्यवसायादयमदोषइति चेत् अथ कोऽयमध्यवसायः किमलीकस्य वस्तुधर्म्मतयावभासः किम्बा वस्त्वात्मकतया ·ततोभेदाग्रहो वस्तुवासनासमुत्थम्वेति न प्रथमः विकल्पे तदनवभासनात् । न द्वितीयः असाधारणविषयतया शब्द विकल्पयोरप्रवृत्तिप्रसङ्गात् तस्यासामयिकत्वात् । तस्माद्विकल्प-वस्तुनोश्चन्द्रसवत् सर्व्वथाविरोधएव साधारणविषये तु वस्तुत्वा प्रतिभासनं तस्यासाधारणत्वात् । न तृतीयः प्रवृत्तिसामानाधि-करण्यनियमानुपपत्तेः भेदाग्रहस्य सर्व्वत्र सुलभत्वात् । अतेभ्यो भेदो गृहीत इति चेत् किमेतेषु गृह्यमाणेष्वगृह्यमाणेषु वा । नाद्यः अतेषामपि स्वलक्षणानां विकल्पगोचरत्वात् । न द्वितीयः अनिर्णीतावधेर्भेदस्याप्रथनात् प्रथने वाध्यवसेयाभिमतस्वलक्षणादपि भेदाग्रहोताविशेषात् । गृहीतादग्रहो भेदस्यागृहीतेभ्यस्तु तद्ग्रह इति चेत् यदि धर्म्मलक्षणो भेद स्तदा विपर्य्ययः स्वरूपलक्षणश्चेत् अविशेषात् सर्व्वत स्तद्ग्रहोऽन्यत्र तादात्म्यग्रहात् निःस्वरूपत्वात्-तस्य । क स्वरूपलक्षणो भेद इति चेत् अगृहीतादपि तथा स्याद-विशेषात् निःस्वरूपमपि सस्वरूपमिव भिन्नमिव प्रथितमिति चेत् तत् किमध्यवसेयापेक्षया सस्वरूपमिव न प्रथितम् अध्यवसेयस्वरूपमिव वा स्फुरितम् । आद्ये अप्रतिपत्तिर्वा स्यादविशेषात् निःस्वरूपप्रति-पत्तिर्वा स्यात् उभयथापि सामानाधिकरण्यप्रवृत्ती न स्यातां द्विती यस्तु प्रागेव दूषितः । नापि चतुर्थः नीलानुभववासनासमुत्थस्य पीतानुभवस्य नीले प्रवर्त्तकत्वप्रसङ्गात् । नानुभवः प्रवर्त्तकः अपि तु विकल्पः स च यस्मा त्तस्यैव विषय इति चेत् यस्मादिति साक्षात् परम्परया वा प्रथमे शाब्दलैङ्गिकविकल्पानामप्रवर्त्तकत्वप्रसङ्गः । द्वितीये तु स एवातिप्रसङ्गः । अनुभवव्यापारपुरस्कारान्नियम इति चेत् कः पुरस्कारार्थः न तावदनुभवैकविषयत्वं विकल्पेन तद-संस्पर्शात् नाप्यनुभवत्वारोपः स्वात्मनि कल्पनापोढात्मान्तरत्वात्

विषये चाभिलापसंसर्गयोग्यप्रतिभासत्वात् तथानवभासे वा विकल्प
त्वव्याघातात् विशेषोपलब्धौ चारोपासम्भवात्। नापि तद्धर्म्मप्रामाण्या
रोपः तस्यानियतविषयत्वे प्रवृत्तिनियमानुपपत्तेः परमार्थसद्विषयत्वे
च तुल्य विकल्पसंसर्गप्रसङ्गात् अलीकविषयत्वे चाप्रवृत्तेः अलीक-
स्यानलीकतया तु स्फुरणं निषिद्धं नाप्यनुभवात् स्वात्मनोभेदाग्रह
एव तद्व्यापारपुरस्कारः स्वरूपस्य स्वतोऽवगतेः विषयभेदस्य च
प्रागेव निरूपणात्। नाप्यपारोक्ष्यं तस्यापि स्वात्मनि सर्वज्ञान
साधारणत्वात् विषये च विकल्पस्य तदभावात् तथाभावेप्यन्यत्र
नियतप्रवृत्त्यनुपपत्तेः। नापि विषयसारूप्यं तदभावात्।

नहि परमार्थसदलीकयोः समानरूपता नाम यदि रूप-
शब्दो धर्म्मिवाचकः समानशब्दश्चैकपर्य्यायः कार्थसङ्गतिः प्रकृते यदि
वा रूपं धर्म्मः समानश्चैकोविकजातीयोवेति तथापि कार्थसङ्गतिः।
प्रकृते अतद्व्यावृत्तेरिति चेन्न तस्य चालीकानलीकनिष्ठतया एक-
त्वैकजातीयत्वयोरभावात्। अभिमानि कोयं सारूप्यव्यवहारो न
पारमार्थिक इति चेन्न अभिमानस्यैव चिन्त्यमानत्वात् नहि चिन्तित
प्रकारान् परिभूयापरोऽभिमानो नाम। स्वभावादेव कश्चिद्वि-
कल्पः कस्मिंश्चिदेवास्फुरितेपि प्रवर्त्तयति किमत्र क्रियतां सचास्य
स्वभावभेदः स्वकारणादेवायातः तत्र कः पर्य्यनुयोज्यतामिति चेत्
तत् किमप्रत्यासन्नएव विकल्पः तत्र प्रवर्त्तयति प्रत्यासत्त्यन्तरा-
भावात् स्वभावप्रत्यासत्तौ वा व्यवहृतिरेव वा प्रत्यासत्तिः। न
प्रथमः अतिप्रसङ्गात् द्वितीये तु स्वभावेनोत्तरं स्यात् किन्तु तदेव
स्फुरणं नहि व्यवहारे प्रवर्त्तयितव्ये स्वभावप्रत्यासत्तिमवधूय ज्ञान
ज्ञेययोरपरः कश्चिद्विषयविषयिभावः सदसदनिर्वचनीयार्थख्याति
वादिभिरपि स्वभावप्रत्यासत्तेरवर्ज्जनीयत्वादिति वक्ष्यमाणत्वात्।
तृतीये तु अन्योन्याश्रयः व्यवहारनियमं प्रत्येव निबन्धानु-
सरणात्। कारणशक्तेरसदुत्पत्तिनियम इति चेत् सत्यम्

एतच्चिन्तनीयं कारणशक्तिरपि नियतजातीयनियततया भवितव्यम्
अन्यथा ज्वलनविकल्पाज्जलेऽपि प्रवृत्तिप्रसङ्गात् । दाहादिसमर्थाकार
विकल्पजातीयं तात्त्विके वह्नौ प्रवर्त्तयतीति जातिर्वोपाधिर्वा नियामक इति चेन्न तर्हि रत्नमरीचिनिश्चये ततः प्रवर्त्तेत तज्जातीयस्य
दहनएव प्रवर्त्तनसामर्थ्यात् । तादृप्येण तस्यैव प्रथनादिति चेत् प्रथतां
नतु तस्य प्रवर्त्तनयोग्यता तच्च प्रथननियता वह्निस्वलक्षणे वह्निविकल्पादप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । स्वीकुरु वा तस्यापि तत्र स्फुरणं परिहर वा
वह्निविकल्पादवह्नौ प्रवृत्तिमिति । एतेनाकारसारूप्यं नियमहेतुरपास्तः अर्थनीयसारूप्याभावेऽपि प्रवृत्तिदर्शनात् अनर्थनीयसारूप्य
मात्रस्य चातिप्रसञ्जकत्वात् । नच वाह्यवादे ज्ञानज्ञेययोर्विवक्षित
सारूप्यसम्भवः सामग्रीवैषम्यात् साम्ये वा जाड्यचैतन्ययोरैकशेष
प्रसङ्गात् । नच साम्येऽप्यवान्तरविशेषात् कार्य्यविशेषव्यवस्था मिथः
सामग्र्यननुविधानेन जायमानत्वात् नच कार्य्यान्नेयं सामग्रीसाम्यं
वाह्ये धूमाद्यनुविधीयमानस्य कारणस्य दृश्यत्वात् धूमज्ञानस्य च
तद्व्यभिचारोपलम्भात् नच तदेव कारणमेकत्र दृश्यमदृश्यञ्चान्यत्रेति
युक्तम् । यदिच नीलिमादिर्विज्ञानस्य जातिविशेषः कथं तदतिपत्यज्ञेयं
स्पृशेत् ज्ञेयस्य चेत् कथं ज्ञानं तद्विशिष्यादिति जातिसङ्करापादन
प्रस्तावे चिन्तितप्रायम् । तस्मात् स्फुरितएव ज्ञानं प्रवर्त्तयतीति गत्ये-
पादिकयाप्यङ्गीकारयितव्यो गत्यन्तराभावात् । तर्हि स्फुरिते स्वाकार
एव प्रवर्त्तयतु तत्र प्रवृत्तएवचार्थी तत्सदृशमर्थमासादयति प्रभायां
प्रवृत्तोमणिवदिति चेन्न अभिमतार्थक्रियासामर्थ्यविरहिण्यप्रवृत्तेः ।
नच वाह्ये विकल्पाकारारोपसम्भवः तस्य तेनासंस्पर्शात् । नचाकारे
वाह्यत्वारोपः स्वरूपेस्फुरत्यस्वरूपारोपानवकाशात् । प्रभायान्तु
मणिबुद्ध्यैव मण्यर्थी प्रवर्त्तते नतु तद्बुद्ध्येति दृष्टान्तोप्याभासः ।
नचाकारवादेऽस्फुरतोऽर्थस्य सत्तायां प्रमाणमप्यस्ति आकारकादा-
चित्कत्वस्य तैमिरिककेशाद्याकारेणानैकान्तिकत्वात् अर्थक्रियासम्वाद

स्यापि स्फुरितस्याकारमात्रशरीरत्वात् बाह्यस्य चासिद्धेः। निरालम्बनार्थाकारवच्च क्वचिद्वासनावशादर्थक्रियाकारेऽपि निरालम्बनएव भविष्यतीति विपक्षे बाधकाभावात् प्रतिबन्धस्याप्यसिद्धेः। तस्माद्बाह्यसिद्धिः साकारत्वं ज्ञानमिति वा न वेत्युपत्वमिति। अस्तु तर्हि बाह्यमेव स्वलक्षणं विकल्पस्य विषयः। यद्यपि स्वरूपेणासामयिकतया तन्नाभिलापसंसर्गयोग्यं तथाप्यतद्रूपपरावृत्तिप्रत्यासत्त्या साधारणरूपतामापन्नं सत्तथा भवत्येव। यथाह्येको गौरगोव्यावृत्तस्तथापरेऽपि गावइति चेत्। अथ कोऽयमगोर्नाम किमेकस्य गोःस्वलक्षणस्यानात्मा न्याहोस्वित्तद्गतधर्म्मविरही प्रथमे न गवान्तरेऽपि गोशब्दविकल्पो प्रवर्त्तयाता मश्वादिवदनात्मत्वाविशेषात् अतिप्रसङ्गः मद्दिषमातङ्गाद्यगोव्यावृत्त्याश्वेऽपि गोव्यवहारप्रसङ्गाच्च। स गोरपि व्यावर्त्तत इति चेत् तत् किमभिमतेगौर्गौरपि न व्यावर्त्तते। व्यावर्त्तते किन्तु स्वयमप्यसौ गौरिति चेत् यद्यगोव्यावृत्तिरेवास्य गोत्वं तदश्वेऽपि समानम् अन्यच्चेत्तदुच्यताम्। द्वितीये तु तद्गतधर्म्मविरहिव्यावृत्तस्तदानेव स्यात् तत्र च न विवादः। मिथः सम्भिन्नाकाराः पिण्डाएव साधारणं रूपमस्तु ततमतद्रूपपरावृत्त्येति चेन्न सम्भेदाभावात्। सहि न वास्तवः पिण्डानां विरुद्धधर्म्माध्यासत्वात नाभिमानिकः प्रावल्येयादेर्भेदेनैव प्रथनात्। तद्धर्म्माणां सम्भेदाभिमानइति चेन्न धर्म्मप्रतिरिक्तधर्म्मानभ्युपगमात् अभ्युपगमे वा पर्य्यवसितं विवादेन। स्यादेतत् भिन्नानामेव स्वलक्षणानां समानाकारविकल्पजननसामर्थ्यमस्तु तदपेक्षया च केचिद्गावइति व्यपदिश्यन्ते केचिदगावइति। तच्च सामर्थ्यं स्वकारणनियतत्वादपर्य्यनुयोज्यम् अन्यथा सामान्येष्वपि सामान्यान्तरं कल्प्येत अनुगतव्यवहारानुरोधात्। तथा गोपिण्डेष्वपि गोत्वस्य तेष्वेव व्यवस्थित्यनुरोधात्। उभयमुखी चैवमनवस्था स्यादिति चेत् यद्येवं निमित्तान्तरमनपेक्ष्य एकव्यवहार एकेऽत्यन्तभिन्नैरेव भिन्नव्यवहारोऽभिन्ने एवानेन केनचित् किन्न साध्यते

प्रक्तिस्वभावात्तन्त्वस्योभयथापि तुल्यत्वात् । अथैवं सत्येकव्यवहारः क्वचिदपि न स्यान्निर्निमित्तो वा भवेत् उभयमप्यनियम् तदेतत् तुल्यमनेकव्यवहारेपि एवं सति न स्यान्निर्निमित्तो वा भवेत उभयमप्यनियम् । तस्मादेकानेकव्यवहारवदनेकेनाप्यनेकव्यवहारएवेति सामर्थ्यं नियमः । का गतिस्तर्हि सामान्येष्वनेकेष्वेक व्यवहारस्य या चन्द्रमस्येकस्मिन्ननेकव्यवहारस्य । भ्रान्तोऽसाविति चेत् अयमपि भ्रान्तएव बाधकस्योभयथापि तुल्यत्वात् । सर्व्वत्र भ्रान्तोऽस्त्विति चेत् भेदव्यवहारोऽपि तथा किन्न स्यात् । अर्थक्रियास्थितेरिति चेत् व्यक्तिभेदाभेदव्यवस्थापकार्थक्रियाभेदाभेदवत् सजातीयासजातीयत्वव्यवस्थापकार्थक्रियासाजात्यवैजात्ये अपि किन्न पश्यसि । ते अपि भ्रान्ते इति चेत् अर्थक्रियाभेदोपि भ्रान्तइति तुल्यम् । अस्त्वेवमिति चेत् त्यज तर्हि बाह्यव्यसनम् । अयमेवाशयइति चेत् तत्र वक्ष्यामः मा भूदर्थक्रियासाजात्यवैजात्यावगमः । भ्रान्त्यनुगमोऽपि एकं निमित्तमनाहत्य कथं तदपि हि कार्य्यसाजात्यं सामग्रीसाजात्यमन्तरेणाकस्मिकमापद्येत अन्यथा तत् परम्परालम्बनमपि विलम्बनमेव । भिन्नैस्तैरभेदव्यवहारसिद्धौ व्यक्तिभिरेव तथाभूताभिरभिमतसिद्धेस्तदनुसरणप्रयासवैफल्यात् । तस्मादारोपव्यवहारस्याप्यनारोपितजात्यनादरे असम्भवएवेति ।

अस्तु तर्हि जात्यादौ बाधकादपोहसिद्धिरिति चेत् व्यवहारस्यान्यथासिद्धौ क्व बाधकम् । अन्यथा विपक्षे बलवद्बाधकमुपनीयान्यथासिद्धिविभ्रान्तोपि स्वभावहेतु र्बाधकप्रश्नयाप्युपहन्येत ततो बाधकव्यसनमपहायानुगमव्यवहृतिरन्यथाप्युपपाद्यताम् । नचैतच्छक्यं गत्यन्तराभावात् । नच बाधकमप्यस्ति तद्धि स्वरूपतो वा आगतो वा स्यात् । स्वरूपतोऽप्यनुपलम्भो वा विरुद्धधर्म्माध्यासो वा न प्रथमोऽसिद्धेः स्फुरतएव हि साधारणाकारस्य शरीरं चिन्तयितुमारब्धं नास्फुरतः अथवा साधारणस्फुरणं व्यासेधामो ननु